

ԶԱՊԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆԻՆ ՈՒՂՂՈՒԱԾ ՅԱՅՏՆԻ ԵՒ ԱՆՅԱՅՏ ՆԱՄԱԿՆԵՐ (1907-1908 և 1922-1927)

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆ

varnyl@yahoo.com

Սեպտեմբեր 2016ին, Նիւ Եորքէն ազգային մը բնակարանին մէջ պատահաբար հանդիպեցանք պատճենահանուած ձեռագիր նամակներ պարունակող թղթակալի մը, որուն բովանդակութեան մաս կը կազմեն՝ ամերիկահայ նկարիչ Յովսէփ Փուշմանի (1877-1966) ստացած եւ դրկած քանի մը նամակներու, եւ կնոջ՝ Յովիա Շալճեան-Փուշմանի (1874-1966) ստացած նամակներու կողքին, վերջինիս մտերիմ ընկերուիկի՝ գրագիտուիկ Զապէլ Եսայեանին (1878-1943) տարբեր անձերու կողմէ ուղղուած 17 նամակներ ու անոր նամակը Յովիա Փուշմանին, որոնք այս հրապարակումին նիւթը կը կազմեն:

Եսայեանի որդին՝ Հրանտ Եսայեան (1901-1982), վերլիշած է 1920ականներու իրենց օրերը Փարիզի մէջ եւ Յովսէփ Փուշմանի անունը մօր օժանդակողներու շարքին:

«Զպաշտօնավարելով որեւէ տեղ, մայրս մշտական նիւթական կարիքի մէջ էր: Տպագրութիւններից ստացած փոքր հասոյթները, անշուշտ, չէին կարող ապահովել ընտանիքի պահանջները: Այդ ամէնի արձագանգները հասնում էին ինձ: Լսում էի խօսակցութիւններ այն մասին, որ որոշ մեկենասներ դրամական օժանդակութիւն էին ցոյց տալիս մօրս: Նա հարկադրուած էր ընդունել այդ նուէրները, բայց ես որոշակի զգում էի, թէ որքան տիպաւ էր այդ ամէնը նրա համար: Բարեբարների շարքում իր փափկանկալութեամբ բացառութիւն էր կազմում ամերիկահայ ականաւոր նկարիչ Յովսէփ Փուշմանը: Նա լինելով արուեստագէտ, գիտէր ինչպէս մօրենալ այդ հարցերին»¹:

Յովսէփ Փուշմանի օժանդակութեան ետին պէտք է նաեւ տեսնել անոր կինը, որ յականէլ յանուանէ Եսայեանի օգնութեան հասած է 1930ին²: Զապէլ Եսայեան եւ Յովիա Փուշման դասընկերուիկներ եղած էին Սկիւտարի Ս. Խաչ վարժարանին մէջ: Տասնամեակներու վրայ երկարող անոնց բարեկամութեան մանրամասնութիւնները յայտնի չեն: Գիտենք, որ գրագի-

¹ Հրանտ Եսայեան, «Իմ մայրիկը», *Սովետական գրականութիւն*, Մարտ 1978, էջ 92:

² Տե՛ս՝ Զապէլ Եսայեանի նամակը Սոֆի Եսայեանին, 16 Յունիս 1930 (Զապէլ Եսայեան, *Նամակներ*, Երեւանի պետական համալսարանի հրատարակչութիւն, Երեւան, 1977, էջ 279):

տուհին *Կեղծ հանճարներ* վեպի 1909ի հրատարակութեան մէկ օրինակը մակագրած է. «Սիրելի Տիկին Յ. Փուշմանին սիրալիր եւ ջերմ զգացումներով Ջապէլ Եսայեան»³:

Յովսէփ Փուշման եւ Եսայեան թերեւս հանդիպած էին Պոլսոյ մէջ, 1912ին, նկարիչի կարճատեւ այցելութեան ընթացքին: Անոնց յարաբերութիւնը նորոգուած է 1922-23ին եւ 1926ին, երբ Փուշմանները ապրած են Փարիզ: Յովսէփ Փուշման 1926ին ստեղծուած «Անի» գեղարուեստական խմբակցութեան հիմնադիր անդամներէն ու առաջին նախագահը եղած է, իսկ կինը տեղւոյն Հայաստանի Օգնութեան Կոմիտէի (ՀՕԿ) գործօն անդամներէն եղած է⁴: Այնուհետեւ, անոնք պարբերաբար այցելած են Ֆրանսայի մայրաքաղաքը մինչեւ 1930ականներու սկիզբը եւ այդ առթիւ Ջապէլ Եսայեան հաւանաբար իր ստացած նամակները անոնց յանձնած է նախքան Հայաստան մեկնիլը 1933ին: Նամակները մաս կազմած են Փուշմանի հաւաքածոյին, զոր 1972ին անոր որդիները՝ Արսէն (1899-1990) եւ Արման Փուշման (1900-1999), նուիրած են Եղիշէ Չարենցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանին (ԳԱԹ), պայման դնելով, որ պահպանուի իրենց հօր անունով կոչուած ֆոնտի մը մէջ: Նուիրատուութիւնը ստացած է Երեւանի Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի փոխտնօրէնը՝ բանասէր Բաբգէն Չուգասզեան (1923-1997), որ այդ ժամանակ կ'այցելէր Միացեալ Նահանգներ, եւ որ հրատարակած է այդ հաւաքածոյէն կարգ մը նմուշներ⁵:

Եսայեանին ուղղուած նամակները կը պատկանին երկու շրջաններու՝ 1907-1908 եւ 1922-1927: Մէկ քանին կը յիշեն կամ կը մէջբերեն գրագիտուիին կողմէ գրուած նամակներ, որոնք մեզի հասած չեն, կամ կանոնաւոր նամակագրութեան մասին, զոր ստուգման չենք ենթարկած⁶:

Առաջին շրջանի երկու նամակները գրուած են Մեծ Եղեռնի նահատակներ Արտաշէս Յարութիւնեանի (1874-1915) եւ Երուանդ Չավուշեանի (1865-1915) կողմէ:

³ Օրինակը ներկայիս կը գտնուի մեր տրամադրութեան տակ:

⁴ «Ճաշկերոյթ ի պատիւ Փուշման ընտանիքին», *Երեւան*, 24 Սեպտեմբեր 1926. նաեւ՝ «Տէր եւ տիկին Փիշմանի մեկնումին առիթով», *Ապագայ*, 25 Սեպտեմբեր 1926:

⁵ Բ. Չուգասզեան, «Նորայայտ նամակներ», *Սովետական գրականութիւն*, Մարտ 1973, էջ 146-59:

⁶ Ջապէլ Եսայեանի մատենագիտութեան միակ տպագիր փորձը կը պատկանի նորոգ հանգուցեալ Շուշիկ Տասնապետեանին (1955-2024), որ ցուցակագրած է 37 պարբերականներու մէջ լոյս տեսած կարեւոր բնագրեր (Chouchik Dasnabédian, *Zabel Essayan ou l'univers lumineux de la littérature*, Antélias, Catholicossat Arménien de Cilicie, 1988, էջ 67-98): Մեր ծանօթագրութիւններուն մէջ, կարգ մը լռելայն լրացումներ եւ ճշտումներ կատարած ենք այդ ցանկին:

1905-13ին, գրադատ ու բանաստեղծ Ա. Յարութինեան կանոնաւոր թղթակցութիւն ունեցած է Եսայեանի հետ, եւ միակն է հոս յիշուած նամակագիրներէն, որուն թղթածրարը համեմատաբար ընդարձակ ձեւով մեզի հասած է: Գրագիտուիին գոնէ երկու անգամ փորձած է գծել իր բարեկամին յետմահու դիմանկարը: 1915ին Պոլկարիա ապաստանելէ եւ ապա Կովկաս անցնելէ ետք, 1916ին սկսած է գրել յօդուածաշարք մը, որու առաջին մասը լոյս տեսած է Թիֆլիսի *Համբաւաբեր* շաբաթաթերթին մէջ եւ շարունակուած չէ⁷: Վեց տարի ետք, երկրորդ փորձ մը կատարած է Նիւ Եորքի *Նաասարդ* ամսագրին մէջ. 5 Սեպտեմբեր 1922ին, կը գրէր Յակոբ Օշականին, թէ վիպակներէ ու «Նահանջող ուժերը» վէպէն բացի, «գրադուած եմ գրելու (...) «Արտաշէս Յարութինեան» հոգեբանական վերլուծութիւն մը, անելի քան կենսագրական, զոր մաս առ մաս կը դրկեմ «Նաասարդ»ին⁸: Սակայն, այս անգամ միայն երկու մասեր լոյս տեսած են եւ հրատարակութիւնը ընդհատուած է ամսագրի դադրեցումին պատճառով⁹:

Ըստ առաջին մասին, գրագիտուիին 30 նամակ ստացած է Ա. Յարութինեանէն, որոնցմէ առաջինը կը կրէր 14 Սեպտեմբեր 1905 թուականը (պահպանուած չէ): Ան 1915ին Պոլիս ձգած էր 8-10 նամակ, զորս յանձնած էր դրացի կնոջ այլ արժէքաւոր թուղթերու եւ սեփական ձեռագրերու հետ, բայց «*վերադարձիս, 1920ին յայտնեցին թէ անօթութենէ ճարահալ, այդ թուղթերէն քսակներ շիներ եւ յանձներ էին փերեզակին*»¹⁰:

1937ին լոյս տեսած է Ա. Յարութինեանի գործերու հաւաքածոյ մը Նահատակ Գրողներու Բարեկամներու (ՆԳԲ) մատենաշարին մէջ, Փարիզ: Ըստ յառաջաբանին, հատորը կը պարունակէր անտիպ էջեր եւ «*անտիպ նամակներ՝ ուղղուած ծանօթ գրագիտուի տիկին Զապէլ Եսայեանի*», շնորհիւ նահատակ գրագէտին եղբոր՝ Վահան Յարութինեանի հոգածութեան¹¹: Հակառակ այս հաստատումին, հատորին մէջ որեւէ նամակ լոյս

⁷ Զապէլ Եսայեան, «Դէմքեր եւ յիշողութիւններ. Արտաշէս Յարութինեան», *Համբաւաբեր*, 23 Հոկտեմբեր 1916, էջ 1368-70:

⁸ «Անտիպ նամակ մը Զապէլ Եսայեանէն», *Նայիրի*, 17 Նոյեմբեր 1957, էջ 7: Նամակին ծանօթագրուած վերատպումին համար՝ Օշականի անտիպ պատասխանին հետ, տե՛ս՝ Վարդան Մատթէոսեան, «Զապէլ Եսայեանի եւ Յակոբ Օշականի թղթակցութիւն մը», *Յառաջ – միտք եւ արուեստ*, Փետրուար 2004, էջ 1: Այստեղ թիւրիմացաբար գրած էինք, թէ Յարութինեանին նոիրուած ուսումնասիրութիւնը լոյս տեսած չէր:

⁹ Զապէլ Եսայեան, «Արտաշէս Յարութինեան», *Նաասարդ*, Յուլիս 1922, էջ 387-93. Օգոստոս 1922, էջ 451-56:

¹⁰ Եսայեան, «Արտաշէս Յարութինեան», Յուլիս 1922, էջ 389:

¹¹ Արտաշէս Յարութինեան, *Արծակ էջեր եւ քերթուածներ*, Նահատակ Գրողներու Բարեկամներ մատենաշար թիւ 10, տպ. «Արաքս», Փարիզ, 1937, էջ 25:

տեսած չէ¹²: 1937-40ին, Մարտ 1906-Յունիս 1907 շրջանէն հինգ նամակ լոյս տեսած է *Կեանք եւ արուեստ* ամսաթերթին մէջ, յայտնապէս ՆԳԲի անդամ եւ պարբերականին խմբագիր՝ գրադատ Մկրտիչ Պարսամեանի (1886-1965) նախաձեռնութեամբ¹³:

1959ին, *Հայրենիք* օրաթերթի երեք յաջորդական թիւերու մէջ, Պարսամեան ուսումնասիրութիւն մը նուիրած է եղբօր՝ Մերուժան Պարսամեանին, Արամ Անտոնեանին եւ Զապէլ Եսայեանին ուղղուած Ա. Յարութիւնեանի նամակներուն, յայտնելով, թէ Եսայեանին գրուած նամակները կ'ընդգրկէին Մարտ 1906-Յունիս 1910 շրջանը¹⁴: 1963ին, ուսումնասիրութիւնը վերահրատարակած է *Բագին* ամսագրին մէջ, աննշան փոփոխութիւններով եւ առանց յիշատակելու նախորդ հրատարակութիւնը¹⁵: Պարսամեան պարզաբանած է, որ 1937ին իր հոգածութեամբ լոյս տեսած հատորինմէջ կարելի չէր եղած ընդգրկել Վ. Յարութիւնեանի կողմէ տրամադրուած տասնեակ մը նամակները, բայց չէ բացայայտած պատճառը: Թուարկած է ինը նամակ (Մարտ 1906-Յունիս 1908), գրական շահեկանութիւն չունեցող ուրիշ հինգ նամակ (Օգոստոս-Հոկտեմբեր 1908) եւ ութը ամփոփում (Նոյեմբեր 1906-Դեկտեմբեր 1907)¹⁶: Ինչ կը վերաբերի նամակներու աղբիւրին, Պարսամեան վկայած է.

Բոլոր այս նամակները Տիկին Զապէլ Եսայեանի կողմէ Վահան Յարութիւնեանին յանձնուած են: Այս վերջինը կը յայտնէր թէ մաս մը գտած է զինադադարին (1918) ձեռք անցուած քոփիի տետրակի մը մէջէն, զոր Թուրքեր հայ կօշկակարի մը ծախսեր էին անպէտ կարծուած թուղթերու հետ: Կօշկակարը հասկնալով տետրակին կարեւորութիւնը, երկիւղածութեամբ պահեր էր եւ զայն իրեն յանձնած¹⁷:

¹² Հմմտ.՝ «Գիրքեր եւ դէմքեր», *Կեանք եւ արուեստ*, Դեկտեմբեր 1936, էջ 276, ուր գիրքին հրատարակութիւնը ծանուցուած է առանց նամակներու յիշատակութեան:

¹³ «Անտիպ նամակներ», *Կեանք եւ արուեստ*, Ապրիլ 1937, էջ 92-94 (15/28 Մարտ 1906). նաեւ՝ «Անտիպ նամակներ Արտաշէս Յարութիւնեանէն», *Կեանք եւ արուեստ*, Փետրուար 1938, էջ 49-51 (12 Օգոստոս 1906). նաեւ՝ «Անտիպ նամակներ Արտաշէս Յարութիւնեանէն», *Կեանք եւ արուեստ*, Ապրիլ 1938, էջ 99-101 (15/28 Ապրիլ 1906). նաեւ՝ «Անտիպ նամակ մը Արտաշէս Յարութիւնեանէն», *Կեանք եւ արուեստ*, Յունուար 1939, էջ 17-18 (31 Մարտ 1907). նաեւ՝ «Անտիպ նամակ մը Ա. Յարութիւնեանէն», *Կեանք եւ արուեստ*, Ապրիլ 1940, էջ 54-55 (27 Յունիս 1907):

¹⁴ Մկրտիչ Պարսամեան, «Արտաշէս Յարութիւնեանի անտիպ նամակները», *Հայրենիք*, 27 Օգոստոս 1959:

¹⁵ Մ. Պարսամեան, «Արձակագիր քննադատ Արտաշէս Յարութիւնեան իր նամակներուն մէջ», *Բագին*, Մայիս 1963, էջ 46-53:

¹⁶ Մկրտիչ Պարսամեան, «Արտաշէս Յարութիւնեանի անտիպ նամակները», *Հայրենիք*, 29 Օգոստոս 1959:

¹⁷ Անդ:

Յայտնի չէ, անշուշտ, թե այդ տետրակը արդեօք կ'ընդգրկէ՞ր նաեւ 1922ին Եսայեանի կորուսեալ համարած 8-10 նամակները:

1962ին, *Բագինի* մէջ հրատարակուած է նաեւ Եսայեանին ուղղուած նամակներուն երեւութական ամբողջութիւնը: Ըստ խմբագրական ծանոթութեան, Մ. Պարսամեան տրամադրած էր 1906-10 ժամանակաշրջանը ընդգրկող տասնվեց նամակ (եօթը բնագիր եւ ինը քաղուածք կամ ամփոփում): Սակայն, միայն լոյս տեսած են Մարտ 1906էն մինչեւ Մարտ 1908 գրուած եօթը բնագրերը եւ Յունուար 1906էն մինչեւ Յունիս 1908 գրուած վեց այլ նամակներէ քաղուածքներ կամ ամփոփումներ¹⁸: 1908-10ին գրուած նամակներու հետքը չկայ: Թիւերու եւ թուականներու տար-բերութիւնը, ինչպէս եւ պակսող վաւերաթուղթերուն ճակատագիրը չենք կրնար պարզել առկայ տուեալներով:

Երկու նամակներ եւս լոյս տեսած են 1964ին Փարիզի *Աշխարհ* շաբաթաթերթին մէջ, մէկը՝ լուսանկարչական պատճէնով, կցուած՝ ֆրանսահայ բանասէր Հրանդ Թորոսեանի գրական-յուշագրական մէկ յօդուածին¹⁹, իսկ միւրը՝ տպագիր շարադրանքով²⁰:

1972ին, բանասէր Գոհար Ազնաւորեան (1906-1983) հրապարակած է Ա. Յարութիւնեանի 1905-08 շրջանէն ինը նամակներ, որոնք պահուած են ԳԱԹի Զապէլ Եսայեանի ֆոնտին մէջ²¹: Անոնց մաս կազմած է 15/28 Մարտ 1906ի նամակը (կրճատումներով), որ արդէն ամբողջութեամբ լոյս տեսած էր 1937ին եւ 1962ին²²:

Յարդ Ա. Յարութիւնեանէն գրագիտուիին ուղղուած 18 նամակ լոյս տեսած է, առաւել՝ 6 այլ նամակներու ամփոփումներ կամ քաղուածքներ: Անոնց պէտք է գումարել 25 Յունիս 1908ի²³ եւ 11 Յունիս 1910ի²⁴ նամակներէն հատուածներ, որոնք մէջբերուած են Եսայեանի կողմէ Նիւ Եորքի *Նաւասարդի* յօդուածաշարքին մէջ:

¹⁸ «Արտաշէն Յարութիւնեանի նամակները Զապէլ Եսայեանին», *Բագին*, Յունիս 1962, էջ 21-26. նաեւ նոյն՝ Յուլիս 1962, էջ 22-28. նաեւ նոյն՝ Սեպտեմբեր 1962, էջ 30-34. նաեւ նոյն՝ Հոկտեմբեր 1962, էջ 30-35: Հրապարակումը նշուած չէ *Բագինի* 1962 թուականի բովանդակութեան ցանկին մէջ:

¹⁹ Հր. Ն. Թորոսեան, «Արտաշէն Յարութիւնեան», *Աշխարհ*, 18 Ապրիլ 1964 (21 Յունիս 1906):

²⁰ «Անտիպներ Արտաշէն Յարութիւնեանէն», *Աշխարհ*, 18 Ապրիլ 1964 (23 Նոյեմբեր 1906):

²¹ *Արեւմտահայ գրողների նամականի*, Երեւանի համալսարանի հրատարակչութիւն, Երեւան, 1972, էջ 205-19:

²² Անդ, էջ 213-214: Հմմտ. «Արտաշէն Յարութիւնեանի նամակները», Յունիս 1962, էջ 22-24:

²³ Եսայեան, «Արտաշէն Յարութիւնեան», Յուլիս 1922, էջ 392:

²⁴ Եսայեան, «Արտաշէն Յարութիւնեան», Օգոստոս 1922, էջ 453:

Մեր հրապարակումին առարկայ 12/25 Դեկտեմբեր 1907 թուակիր նամակին ամփոփումը լոյս տեսած է 1962ին²⁵, իսկ 1973ին Չուգասգեան առաջին անգամ հրատարակած է Յ. Փուշմանի քով գտնուած բնագիրը: Ֆրանսահայ բանասէր Լեոն Քէչէեան (1952-2022) Չուգասգեանի հրապարակումէն ընդարձակ հատուած մը թարգմանաբար մէջբերած է 2001ին²⁶: Ստորեւ կը հրատարակենք այդ բնագիրը իր հարազատ ուղղագրութեամբ:

Մանկավարժ ու քաղաքական գործիչ Երուանդ Չավուշեան Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութեան անդամ էր եւ Ալեքսան (Վահէ) Արզունեանի (1874-1933) գլխաւորած «արզունեանական» թեմի ղեկավարներէն, որ 1904ին ձերբակալուած եւ բանտ նետուած է օսմանեան կառավարութեան կողմէ²⁷: Ազատած է 1908ի սահմանադրական յեղաշրջումէն ետք տրուած համաներումին շնորհիւ: Այնուհետեւ, արտօնատէրը դարձած է վերակազմեալ հնչակեան *Ձայն հայրենեաց* շաբաթաթերթին, որ Միացեալ Նահանգներէն Պոլիս տեղափոխուած էր, իսկ 1909ին վերահաստատուած է Արիեստից վարժարանի թուաբանութեան ուսուցիչի պաշտօնին մէջ²⁸:

Նոյեմբեր 1908ին, Չավուշեանի նամակէն երկու ամիս ետք, Չապէլ Եսայեան սկսած է աշխատակցիլ *Ձայն հայրենեաց*ին, ուր հրատարակած է երկու յօդուածներ²⁹:

²⁵ «Արտաշէս Յարութիւնեանի նամակները», Հոկտեմբեր 1962, էջ 34-35:

²⁶ Léon Ketcheyan, “A la découverte de Zabel Essayan... Ou ébauche d'une ‘biographie’ en construction”, *L’Intranquille*, 6-7, 2001, p. 362.

²⁷ Տե՛ս՝ Ենոք Արմէն, «Երուանդ Չավուշեան եւ թրքական բանտի յուշեր», *Պայ-քար նոր փարոյ բացառիկ*, 1954, էջ 67:

²⁸ «Ուրախութեամբ», *Ժամանակ*, 9/22 Մայիս 1909: 1911ին, կուսակցութեան շրջաբերական մը մասնաճիւղերուն եւ խումբերուն ծանուցած է Չավուշեանի մեկուսացումը՝ «իր ֆիզիքական վիճակին եւ անձնական կեանքին հոգերուն բերմամբ» («Հրաժարում», *Ազաւրամարտ*, 17/30 Մարտ 1911):

²⁹ Չապէլ Եսայեան, «Ալմասարը», *Ձայն հայրենեաց*, 6 Նոյեմբեր 1908, էջ 19. նոյն, «Արիւնոտ հացը», *Ձայն հայրենեաց*, 26 Դեկտեմբեր 1908/8 Յունուար 1909, էջ 89: Վերջինը քննադատութիւն մըն էր օսմանեան խորհրդարանի խումբ մը հայ երեսփոխաններու, որոնք մասնակցած էին ճաշկերոյթի մը Ապտիլ Համիտի հետ: Մեծ արծագանգ ունեցած է, ըստ 12 Յունուար 1909ի Եսայեանի նամակին փարիզաբնակ ամուսինին՝ նկարիչ Տիգրան Եսայեանին. «Օրուան խնդիրը, հրատապ խնդիր, *Ձայնի* մէջ հրատարակուած մէկ յօդուածս է ուղղուած այն հայ երեսփոխաններուն, որոնք պալատ ճաշի գացած են. ահագին sensation ըրաւ. թուրքեր եւ հայեր արցունքոտ աչքերով շնորհակալ եղան ինձի. ոմանք ձեռքս համբուրեցին. անցեալ օր շոգենաւին մէջ ծերունի թուրքեր, թնդանօթարանի վերատեսուչը եւ այլն, կը խօսէին կոր իմ վրաս. կրնաս երեսակայել որքան յուզուեցայ» (Եսայեան, *Նամակներ*, էջ 66-67):

Այնուհետեւ, շաբաթաթերթը վերահրատարակած է Եսայեանի «Հլուն եւ ըմբոստները» անաւարտ վէպին առաջին մասը³⁰:

1922-26ին Եսայեանի ստացած նամակները կը շօշափեն գրական ու հանրային հարցեր: 1916ին հասնելով Թիֆլիս, «մեզ շատ ջերմօրէն ընդունեց Յովհաննէս Թումանեանը», վերլիշած է գրագիտուիին որդին՝ Հրանդ Եսայեան: «Նա մեզ իր տանը տեղաւորեց, ապա ամառանոց տաւ»³¹: Եսայեան դստեր՝ Սոֆի Եսայեանին գրած էր 10 Դեկտեմբեր 1921ին, ակնարկելով Պոլիս գտնուող Թումանեանին. «Թումանեանին ես այցելիր եւ ասա, որ ես եմ քեզ խորհուրդ տուել, որ իմ կողմից նրան տեսնես: Մենք շատ մօտ բարեկամներ ենք եղել, եւ վստահ եմ, որ քո այցելութիւնը նրան մեծ հաճոյք կը պատճառէ»³²: Զուգադիպութեամբ, Պոլիսէն մեկնելու նախօրեակին, Թումանեան նամակ մը գրած է Եսայեանին (9 Դեկտեմբեր 1921), որուն ստացումը քանի մը օր ետք աղջկան հաղորդած է, աւելցնելով, թէ գրագէտը «մի գիրք է ուզում՝ Հայկական կառավարութեանն առաջարկելու համար, եւ միաժամանակ ինձ խորհուրդ է տալիս, որ Թիֆլիս գնամ: (...) Իսկ ես արդէն պատրաստի չորս գիրք ունեմ...»³³: Միաժամանակ գրած է Արամ Անտոնեանին, թէ «Յովհ. Թումանեանէն *charmante* նամակ մը ստացայ. ինչե՛ր, ինչե՛ր, հորիզոնը կը պարզուի հեպոզհեպոզ. ինձմէ գիրք մը ուզեր է կառավարութեան ներկայացնելու հա-մար, կ'երեւի շուրջով միլիոններ կը ստանամ՝ րուպլիով անշուշտ»³⁴: Այս ծիրին մէջ է, որ, երբ Թումանեան հիւանդ վիճակով Պոլիսէն վերադարձած է Թիֆլիս, 1922ի սկիզբներուն Եսայեան կապ հաստատած է Խորհրդային Հայաստանի առեւտրական ներկայացուցիչ Դանուշ (Դանիէլ) Շահվերդեանի հետ (1882-1941), որ Պոլիս հասած էր Յուլիս 1921ին³⁵, հարց տալու բանաստեղծի առողջական վիճակին մասին:

³⁰ Զապէլ Եսայեան, «Հլուները եւ ըմբոստները (վէպ՝ հայ տառապանքի կեանքէն)», *Զայն հայրենեաց*, 26 Դեկտեմբեր 1908-8 Յունուար 1909, 5/18 Յունուար 1909, 16/29 Յունուար 1909, 23 Յունուար/5 Փետրուար 1909, 30 Յունուար/12 Փետրուար 1909: Վէպը առաջին անգամ Շահան կեղծանունով լոյս տեսած էր Գաիի-րիի *Ազադ բեմ* հանդէսին մէջ (1906), զոր կը խմբագրէր *Զայն հայրենեացի* ապագայ խմբագիրը՝ Լեւոն Լարենց:

³¹ Կլարա Թերզեան, «Անմոռաց դէմքեր», *Սովետական գրականութիւն*, 12, 1987, էջ 123: Տե՛ս նաեւ՝ Եսայեան, «Իմ մայրիկը», էջ 86-87: Այդ շրջանի Թումանեանի նամակներուն համար, տե՛ս՝ Յովհաննէս Թումանեան, *Երկերի լիակատար ժողովածու, քաղցրորդ հատոր, Նամակներ 1905-1922*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատարակչութիւն, 1999, էջ 245-47:

³² Եսայեան, *Նամակներ*, էջ 208:

³³ Անդ, էջ 210: Տե՛ս՝ Թումանեան, *Երկերի լիակատար ժողովածու*, էջ 409-11:

³⁴ Եսայեան, *Նամակներ*, էջ 211:

³⁵ «Հայաստանի ներկայացուցիչը Պոլսոյ մէջ», *Ժողովուրդի ծայնը*, 17/30 Յուլիս 1921: Շահվերդեան այդ պաշտօնը վարած է 1921-22 եւ 1924-26ին:

Յաջորդ երկու նամակները կապուած են Պոլսոյ մէջ գրական-մշակութային շարժում ստեղծելու վերջին առկայծումներուն հետ: Փիլիսոփայ, մանկավարժ ու երաժիշտ Շահան Ռ. Պէրպէրեան (1891-1956)՝ *Բարձրավանք* ամսաթերթի հիմնադիրներէն ու խմբագիրներէն մէկը, Մարտ 1922ին աշխատակցութեան հրաւեր ուղղած է Եսայեանին: Գրագիտուիին անդրադարձած է անոր Յ. Օշականին ուղղուած վերոյիշեալ Սեպտեմբեր 1922ի նամակին մէջ.

«Ամիսներ առաջ, կարծեմ Ապրիլ ամսուն, Պարոն Շահան Պէրպէրեանը ինձ նամակ մը գրած էր որով կը հրաւիրէր ինձ աշխատակցելու «Բարձրավանք»ին: Առանց պոլսեցիական զէվզէկութեան ապաւինելու, անկեղծօրէն կ'ըսեմ թէ այդ նամակով անշուշտ ուզած էիք ինձ պարսի մը ընել եւ հաճոյք մը պատճառել: Այդ միջոցին ես Պելճիքա էի ուր ինձ հա-սաւ նամակը ուրկէ եւ պատասխանեցի Շահանին, Սկիւարի Պէրպէրեան Վարժարանի հասցէով, քանի որ ուրիշ հասցէ չկար իր նամակին մէջ: Չեմ գիտեր թէ այս նամակս կորսուած է թէ հասած է: Ամէն պարագայի, խնդրեր էի որ ինձ դրկէք «Բարձրավանք»ը եւ չստացայ: Աոիթ ունեցայ միայն տեսնելու առաջին թիւը»³⁶:

Գրագիտուիին երեւցած չէ *Բարձրավանքի* մնացեալ թիւերուն մէջ (Ապրիլ-Մայիս եւ Յունիս 1922), բայց Օշականին գրած է նոյն նամակին մէջ, թէ *«գալով «Բարձրավանք»ի աշխատակցութեանս, աւելորդ է ըսել թէ մեծ հաճոյքով կը դրկեմ ձեզի գրական էջ մը եթէ ձեր թերթին շրջանակին արժանի (զոնէ մասամբ) բան մը ունենամ պատրաստ»³⁷*: Սակայն, ամսաթերթը արդէն դադրած էր՝ քննալական վերահաս յարձակողականի ստեղծած անորոշութեան մթնոլորտին մէջ, եւ Օշական իր 11 Սեպտեմբերի պատասխանը կ'եզրափակէր հետեւեալ պարբերութեամբ. *«Բարձրավանք»ի մասին նոր որոշումի առջեւն ենք: Հաւաքքս սքողուած կը նախընտրեմ»³⁸*: Երկու օր ետք սկսած Իզմիրի աղէտը պիտի պարտադրէր միակ կարելի «նոր որոշում»ը:

Միւս կողմէ, Եսայեան թղթակցած է հռչակաւոր թատերագիր, մանկավարժ ու քաղաքական գործիչ Լեւոն Շանթի հետ (Սեղբոսեան, 1869-1951), որուն ծանօթ էր Կովկասէն, եւ որմէ մնացած է նամակ մը³⁹: Պոլսոյ մէջ 1921ի վերջերուն ստեղծուած Հայ Արուեստի Տան մասնաճիւղը թղթակից անդամներ նշանակած էր արտասահմանի մէջ: Ըստ երեսոյթին, յարակից մարմին մը ստեղծելու փորձ մը եղած է Փարիզի մէջ, դատելով նամակի

³⁶ «Անտիպ նամակ մը Զապէլ Եսայեանէն», էջ 7: Տե՛ս՝ Մատթէոսեան, «Զապէլ Եսայեանի եւ Յակոբ Օշականի», էջ 1:

³⁷ Անդ:

³⁸ Մատթէոսեան, «Զապէլ Եսայեանի եւ Յակոբ Օշականի», էջ 1

³⁹ Տե՛ս՝ Լեւոն Շանթ, *Երկերի ժողովածու ինը հատորով, հատոր իններորդ*, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատարակչութիւն, Երեւան, 2017, էջ 282-83, ուր նամակը հրատարակուած է խորհրդային ուղղագրութեամբ:

բովանդակությունն է: Սեպտեմբեր 1922ին, գրագիտուհին նամակ մը յղած է Պոլսոյ Հայ Արուեստի Տան, ինչպէս յիշած է Օշական. «Անցեալ շաբթու ձեր սրամիտ նամակը կարդացինք մեծ հաճոյքով, ուղղուած Հայ Արուեստ-փի Տան»⁴⁰:

Եգիպտահայ բանաստեղծ Արսէն Երկաթ (Շամլեան, 1893-1969) Դեկտեմբեր 1918ին հաստատուած է Փարիզ՝ Սորպոնի գրականութեան դասընթացքներուն մասնակցելու, ապաւինելով ծնողներու օժանդակութեան: Տարի մը ետք, ամիսներով մատնուած է նիւթական անձկութեան, որոնք «միշտ զրկանքի եւ թշուառութեան շրջան մը եղան ինծի համար: (...) Չէի զգար, որ անօթի անցուցած օրերս եւ հրաշքեմ գիշերներս կը մաշէին զիս եւ անողորմ հիւանդութիւն մը սկսած էր կրծել թոքերս»⁴¹: Կը հետեւցնենք, որ աւելի ուշ հանդիպած է կնոջ՝ Ծաղիկին, որ կը հետեւէր համալսարանի նկարչութեան դասերուն: Թերեւս Եսայեան անդամակցած ըլլայ անոնց կազմած հայ մտաւորականներու եւ արուեստագէտներու շրջանակին⁴²: 1921ին, ամուսինները վերադարձած են Եգիպտոս, ուր ապրած են մինչեւ Քանատա գաղթը 1960ականներուն: Ա. Երկաթի 1922ի նամակը կը պարզէ թոքախտէ վարակումը եւ ծրագրած մեկնումը Զուիցերիոյ Լէյզին քաղաքը, որ ծանօթ էր թոքախտաւորներու յատուկ առողջարաններով. Արշակունի Թէոդիկ (1875-1922) իոն անցուցած էր իր կեանքի վերջին երկու տարիները: Սակայն, բանաստեղծը աւելի բախտաւոր եղած է. 1961ին լոյս տեսած օրագրային էջերու մէջ, յիշած է, թէ «ծանր հիւանդութիւն մը՝ որ զիս տարած էր մինչեւ գերեզմանին եզերքը, պարծառ եղաւ որ կեանքը փոխէր իր պարկերը եւ նոր հորիզոն մը յայտնուէր աչքերուս»⁴³:

Մանչեսթրի հոգեւոր հովիւ (1921-25) Գրիգորիս վրդ. Պալաքեան (1876-1934), որ 1925ին եպիսկոպոս ձեռնադրուած է, Եսայեանին գրած է իր Հայ Գողգոթա յուշագրութեան առաջին հատորի հրատարակութեան նախօրեակին՝ Իզմիրի աղէտի թարմ ու ծանր տպաւորութեան տակ:

Երկու համբաւաւոր նկարիչներ՝ Ֆրանսաբնակ Վարդան Մախոխեան (1869-1937) եւ 1923-28ին Ամերիկա ապրած Փանոս Թէրլէմէզեան (1868-

⁴⁰ Մատթէոսեան, «Զապէլ Եսայեանի եւ Յակոբ Օշականի», էջ 1: Նամակը պահպանուած չէ:

⁴¹ Տե՛ս՝ Արսէն Երկաթ, «Ապրուած պատմութիւն», Հայրենիք ամսագիր, Դեկտեմբեր 1960, էջ 33-35:

⁴² Սմբատ Յոխիկեան, «Մոնթէալի հայ գաղութը արժանավայել կերպով տօնեց բանաստեղծ Արսէն Երկաթի գրական գործունէութեան յիսնամեակը», Հայրենիք, 13 Նոյեմբեր եւ 14 Նոյեմբեր 1968: Այդ շրջանին, Ծաղիկ Երկաթ հրատարակած է Փոլ Վեռլէնի մէկ բանաստեղծութեան թարգմանութիւնը (Paul Verlaine, «Մտերմիկ երազս», թարգմ. Ծաղիկ Ա. Երկաթ, տե՛ս՝ Լ. Համբարձումեան (կազմող), «Վերածնունդ» տարեցոյց, Ա. տարի, Փարիզ, 1920, էջ 189):

⁴³ Արսէն Երկաթ, «Ընդհատ էջեր օրագրէս», Հայրենիք ամսագիր, Մարտ 1961, էջ 103-104:

1941), իրենց տպաւորութիւնները բաժնած են Եսայեանի լաւագոյն գործերէն մէկը համարուող *Հոգիս աքսորեալ* վէպին մասին:

Գրագիտուիին գաղափարական աշխարհի ճամբաբաժանը կարելի է գծել 1922 թուականով: Դեկտեմբեր 1921ին արդէն յայտնած է Պոլիս ապրող դստեր՝ Սոֆի Եսայեանին, թէ «*դառը փորձից ելնելով՝ ես առաւել եւս համոզուեցի, որ մեր ժողովրդի փրկութիւնը միայն Ռուսաստանից կարող է գալ, ինչ ձեռով էլ որ այն ներկայանայ*» եւ թէ «*մեր ազգի յարգանքը ուղղուած է դէպի Ռուսաստանը, մինչդեռ մի քանի անպէտք հովիւներ, մղուելով անձնական շահագրգռութիւններից, ջանում են իրականութիւնը այլ կերպ ցոյց տալ*»⁴⁴: Պոլսոյ դաշնակցական պաշտօնաթերթ *Ճակատամարտի* աշխատակից Եսայեան Մարտ 1922ին դստեր խնդրած է, որ «*ինձ ուղարկես «Ճակատամարտ»ի այն համարները, որոնցում տպագրուած են վերջին երկու յօդուածներս*»⁴⁵: Ըստ իրենց սովորական վարմունքի, այդ պարոնները ո՛չ նամակ են ուղարկում, ոչ էլ թերթ: Ես շար գոհ կը լինեմ այն օրը, երբ վերջապէս կ'ազատուեմ իմ պարտաւորութիւնից»⁴⁶: Ապրիլ 1922ին, Ամերիկայի «Հայ Աշխատատեղական Դաշնակցութեան» ուղղուած նամակին մէջ, իր բացայայտ համակրանքը յայտնած է 1921ին կուսակցութենէն դուրս եկած ու ձախակողմեան հակումով հատուածին⁴⁷, որ պիտի ձուլուէր 1922ին հիմնուած Հայ Բանուորական Կուսակցութեան հետ (համայնավար). «*Կայ պուրժուական Դաշնակցութիւնը եւ կայ աշխատատեղական Դաշնակցութիւնը: Եթէ այս վերջինները չի յաղթել՝ առաջիններուն, ապահովաբար կուսակցութիւնը իր դերը կատարած է այլեւս եւ կը մնայ իր նպատակներուն եւ իր հիմնական գաղափարականին օտար ոլորտի մը մէջ*»⁴⁸:

Սակայն, Եսայեանի բաժանումը կուսակցութենէն անցումային շրջան մը ունեցած է: Հետաքրքրական է, որ Սեպտեմբեր 1922ին, ան Օշականին կը յայտնէր *Նահանջող ուժերը* վէպը *Ճակատամարտին* դրկելու մտադրութիւնը⁴⁹, հակառակ անոր, որ այդ գործը բոլորովին անյարիր էր թերթի քաղաքական ուղեգիծին՝ յեղափոխական շարժումի քննադատութեան

⁴⁴ Եսայեան, *Նամակներ*, էջ 208:

⁴⁵ Ակնարկած է Berthe Georges-Gaulish *Le nationalisme turque* (Թրքական ազգայնականութիւնը)՝ 1921ին Փարիզ լոյս տեսած գիրքին նուիրուած գրախօսականին (Զապէլ Եսայեան, «Օրօան հարցերը», *Ճակատամարտ*, 24 Յունուար 1922, էջ 2. 21 Փետրուար 1922, էջ 2), որ լոյս տեսած է գրաքննութեան կրճատումներով: Եսայեանի նամականին լուսաբանութիւն տուած չէ:

⁴⁶ Եսայեան, *Նամակներ*, էջ 213:

⁴⁷ Տե՛ս՝ *Աշխատատեղ*, 15 Սեպտեմբեր 1921:

⁴⁸ Եսայեան, *Նամակներ*, էջ 219: Արփիկ Աւետիսեան իբրեւ հասցէատէր Սնար Սնարեանը նշած է փակագիծի մէջ:

⁴⁹ «Անտիպ նամակ մը Զապէլ Եսայեանէն», էջ 7. նաեւ՝ Մատթէոսեան, «Զապէլ Եսայեանի եւ Յակոբ Օշականի», էջ 1:

պատճառով: Նման դիտարկումներ, սակայն, ցոյց կու տայ, որ Եսայեան խորհրդայնամետ վերջնական դարձը կատարած չէր եւ կապերը խզած չէր պոլսահայ օրաթերթին հետ: Գաղափարական շրջադարձը տեղի ունեցած է «Անվերս, Բարիզ, 20 Ապրիլ 1922-19 Նոյեմբեր 1923» թուագրուած *Նահանջող ուժերու* գրութեան ընթացքին, ինչպէս կը փաստէ անոր հրատարակութիւնը նախկին դաշնակցականի մը՝ Սիմէոն Յակոբեանի (1880-1942) խորհրդայնամետ *Արեգ* հանդէսին մէջ (Պերլին-Վիեննա)՝ Փետրուար 1923-Փետրուար 1924 ժամանակամիջոցին (առանձին գիրքով հրատարակուած է Երեւանի մէջ, 1926ին): Իդէպ, Շէյքսպիրի գործերու յայտնի թարգմանիչ Յովհաննէս Մասէհեանի (1861-1930) Փետրուար 1924ի նամակը, ուր հաղորդուած է 400 ֆրանքի փոխանցումը Ս. Յակոբեանի կողմէ, թերեւս կ'ակնարկէր *Նահանջող ուժերու* հրատարակութեան պատուագին մէկ մասին: Յիշեալ շրջադարձին յաւելեալ փաստ պէտք է համարել վէպի հերոսներէն Աննայի ասարտական մտածումները. «*Լեցուած իրենց զօրութիւնով, զինուած իրենց հաւատքով, անոնք չէին կրնար դանդաղիլ անցեալին եւ անոր յալով թշուառութեան մէջ, որովհետեւ իրենց նայուածքը սեւեռներ էին գալիք օրերուն, պայծառ եւ անսահման ապագա-յին*»⁵⁰: Վազգէն Շուշանեան վկայած է, որ Եսայեան կուսակցական շարքերը մնացած էր մինչեւ 1923. «*Տիկինն ալ Դաշնակցական եղած է իր լուսեղ-բօր պ. Յակոբեանի նման. մինչեւ անցեալ տարի Փարիզի մեր կուսակցական տնտեսական մէջ իր անունը կը փայլէր: Բայց անկէ ի վեր ժամանակները փոխուեցան, հովը հիւսիսէն կը փչէ ու Տիկինը կատարելապէս ապացուցուց, որ ճարպիկ պատրեհապաշտ մըն է*»⁵¹:

Այս ծիրին մէջ, Մայիս 1923ին, *Հայաստանի կոչնակի* խմբագիր Յովհաննէս Ասագեանին ուղղուած նամակով, Եսայեան «պատրաստի» նկատած է «Նոր էքսէլանսներ» խորագրուած գործը, անլցնելով, թէ «*հաւանականաբար դրկեմ Երեւանի «Նորք»-ին, ուրկէ աշխատակցութեան հրաւեր ստացած եմ*»⁵²: Վերոյիշեալ նամակէն հինգ ամիս ետք, պատճառաբանեալ ուշացումով, գրագիտուիին պատասխանած է Ռուբէն Դարբինեանի հրաւերին՝ *Հայրենիք* ամսագրին աշխատակցելու, կարգ մը նիւթեր առաջարկելով: Առաջին գիծին վրայ էր «պատրաստի» «Նոր էքսէլանսներ»ը, 320 էջնոց գործ մը, որուն գլուխներու բաժանումն ալ տրուած է, ինչպէս եւ հակիրճ նկարագրական մը. «*Գարամանիա պատուիրակութիւն մը դրկած է Փարիզի խաղաղութեան համաժողովին մօտ, եւ ամբողջ գործը բարքերու եւ անձերու ուսումնասիրութիւն է*»: Եսայեան անլցուցած

⁵⁰ Զապէլ Եսայեան, «Նահանջող ուժերը (վէպ ժամանակակից կեանքէ)», *Արեգ*, 1 Փետրուար 1924, էջ 140:

⁵¹ Վազգէն Գ. Շուշանեան, «Հաւատափոխները եւ գրական նոր սերունդը», *Հայրենիք*, 24 Ապրիլ 1924:

⁵² Եսայեան, *Նամակներ*, էջ 238-39:

է, թէ «հաշուի առնելով կարգ մը նկատողութիւններ, եթէ կը փափաքիք Ձեզ կը դրկեմ առաջին տետրակը, եւ Դուք ազապ կ'ըլլաք դատելու թէ կա-րո՞ղ էք զայն հրատարակել Ձեր թերթին մէջ թէ ոչ»⁵³: Դարբինեանի պատասխանը յայտնի չէ եւ ասիկա Եսայեանի հրապարակուած միակ նամակն է Հայրենիքի խմբագրին: Բայց «կարգ մը նկատողութիւններ»ու ակնարկութիւնը արդէն ցոյց կու տայ, որ հեղինակը եւս գիտակից էր, որ իր գործը կրնար հրատարակութեան անյարմար ըլլալ ամսագրին համար:

«Նոր էքսելանսներ»ը լոյս տեսած չէ Նորքի մէջ, բայց երկու հատուած տեղ գտած է Նոր ակօս շաբաթաթերթին մէջ (1924): Եսայեանի ծանօթագրութիւնը կը պարզէ, թէ գործը գրուած էր 1921ին. «Հեղինակը կ'ենթադրէ, որ իր մէկ ճամբորդութեան միջոցին, շոգենաւին վրայ ծանօթացած է Գարամանիոյ Փարիզի պատուիրակութեան շրջուն մէկ պատուիրակին, որ իրեն կը խօսի խաղաղութեան համաժողովին առիթով: Փարիզ նետրուած պատուիրակութեան մը անցուդարձերուն մասին եւ մանրամասն ու միամիտ հիացումով կը նկարագրէ անոր անդամները, այդ «Նոր էքսելանսները»⁵⁴:

«Նոր էքսելանսներ» «քաղաքական սատիրական բնոյթի» երկը, ըստ Եսայեանի նամակներու հրատարակիչ Արփիկ Աւետիսեանի, «գրուած [էր] Դաշնակցութեան պարագլուխների դէմ»⁵⁵: Լոյս տեսած երկու գլուխները եւ գրութեան թուականը, ինչպէս նաեւ նամակներու այդ հրատարակութեան ծանօթագրութիւններուն մէջ տեղ գտած ու քաղաքական բնոյթ ունեցող մեկնաբանական բազում խեղաթիւրումները մեզ կը մղեն այլ հետեւութեան: 1921ին Եսայեան կը համագործակցէր Ազգային Պատուիրակութեան հետ եւ այդ գործը, զոր ինք «վէպ» կոչած է, կրնար նպատակ ունենալ երգիծելու անոր գործունէութիւնը: Զուգադիպութիւն չի թուիր, որ Եսայեան «նոր էքսելանսներ» դարձուածքը օգտագործած է նոյն տարուան Ապրիլին, ըստ երեւոյթին՝ Պատուիրակութեան ակնարկութեամբ, երբ Անտոնեանին գրած է. «Պէտք է հրապարակը մաքրել. այդ բոլոր նոր էքսելանսները պէտք է հրապարակէ քաշուին, օդը անշնչելի դառնայ իրենց: Դժբախտութիւնը այն է, որ Ազգ. Պատուիրակութիւնը չի կրնար իր դերը կատարել, նկարի առնելով ներկայ կազմը: Ես կողմնակից եմ նաեւ մաքրել եւ ավել այդ սրահները»⁵⁶: Անտիպ մնացած վէպը այլ ձեռագիրերու կարգին հաւանաբար բռնագրաւուած ու փճացած է Եսայեանի ձեռքակալութեան ժամանակ:

⁵³ «Մեր աշխատակիցներուն նամակները», Հայրենիք ամսագիր, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1962, էջ 5-6 (ընդգծումը մերն է):

⁵⁴ Զապէլ Եսայեան, «Պատուիրակութեան նախագահը եւ ճաշի հրաւեր մը», Նոր ակօս, 5 Նոյեմբեր 1924, էջ 241-46 (ծանօթագրութիւնը՝ էջ 241). «Գարամանսէրները», Նոր ակօս, 12 Նոյեմբեր 1924, էջ 265-270:

⁵⁵ Եսայեան, Նամակներ, էջ 369:

⁵⁶ Նոյն, էջ 216:

Եսայեան յայտնած է Դարբինեանին, թէ մտադիր էր գրել Հ. Յ. Դաշնակցութեան հիմնադիրներէն Ռոստոմի (Ստեփան Զօրեան, 1867-1919) մասին, որուն արդէն անդրադարձած էր 1920ին յուշագրական կարճ ակնարկով մը⁵⁷, «այն կերպով, որ սկսայ գրել «Նաւասարդ»ի մէջ «Արտաշէս Յարութիւնեանի» մասին: Ասիկա պիտի ըլլայ աւելի հոգեբանական վերլուծում մը, քան թէ կենսագրութիւն»: Ա. Յարութիւնեանի մասին հոգեբանական վերլուծում գրելու ծրագիրը իրականացած չէ, բայց գրագիտութիւն վերաբերումը ուշադրութեան արժանի է գաղափարական վերիվայրումներու այդ շրջանին, երբ արդէն կուսակցութեան հետ կապերը անվերադարձ խզելու եզրին կը գրնուէր. «Ես անսահման հիացում ունեցած եմ Ռոստոմի մասին, եւ իմ հիացումիս ընդմէջէն է, որ կը տեսնեմ իր բարոյական կերպարանքը: Վստահ եմ, որ խոր զգացումով յաջողած եմ զինքը տեսնել որոշ բոլորներու իր բարձրագոյն իսկութեան մէջ: Եթէ յաջողիմ արտայայտել ինչ որ կը ցանկամ, գրուածքս կրնայ դառնալ շահեկան»⁵⁸:

Պելճիքահայ հանրային գործիչ Մաքսուտ Միհրդատեանց (1874-1956) Յունիս 1919ին մաս կազմած էր Հայ Ազատական Ազգային Միութեան գործադիր մարմնին⁵⁹ եւ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Պրիքսէլի ակումբի նախագահն էր մինչեւ կուսակցութենէն վիճալարոյց հրաժարումը 1926ին⁶⁰: 1921ին ընտրուած էր Պելճիքայի Հայկական Յանձնախումբի նախագահ⁶¹: Այդ հանգամանքով 1922ին ծանօթացած էր Եսայեանի հետ, ծանօթութիւն՝ որ խորացած էր յաջորդ տարիներուն:

Գրագէտ Յ. Ճ. Սիրունիի (1890-1973) նամակը գրուած է *Նաւասարդ* պարբերաթերթի առաջին տարեշրջանի ամարտին: Անիկա կը պարունակէ ընդհանուր հաշուետուութիւն մը անոր գործունէութեան եւ անդրադարձ մը՝ ռումանահայ մտաւորական աղքատիկ մթնոլորտին: Սիրունի աշխատակցութեան հրաւիրած է Եսայեանը, բայց այս հրաւերին արձագանգը չկայ պարբերականի էջերուն մէջ, զոր Եսայեան «դաշնակցական» պիտա-

⁵⁷ Զապէլ Եսայեան, «Ռոստոմ (յիշողութիւններ եւ տպաւորութիւններ)», *Վերածնունդ*, 24 Յունուար 1920, էջ 35-37. 31 Յունուար 1920, էջ 32-36:

⁵⁸ «Մեր աշխատակիցներու նամակները», *Հայրենիք* ամսագիր, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1962, էջ 6:

⁵⁹ «Հայ Ազգային Ազատական Միութեան կազմաւորումը», *Հայաստան*, 23 Օգոստոս 1919: Հիմնադիր հաւաքոյթին Միհրդատեանցի խօսած ճառը տե՛ս՝ [Անվերնագիր], *Հայաստան*, 30 Օգոստոս 1919:

⁶⁰ «Նշանակալից հրաժարական մը», *Երեւան*, 29 Օգոստոս 1926. նաեւ՝ Տ. Թ., «Տեսակցութիւն մը քաղ. Մ. Միհրդատեանցի հետ», *Երեւան*, 3 Սեպտեմբեր 1926. նաեւ՝ Մ. Միհրդատեանցի «Պրիքսէլի ռամկավար ազատական ակումբը», *Ապագայ*, 18 Սեպտեմբեր 1926. նաեւ՝ Մ. Միհրդատեանց, «Պատասխան մը «Ապագայ»ին», *Երեւան*, 15 Հոկտեմբեր 1926:

⁶¹ «Պելճիքայի հայկ. նոր յանձնախումբ», *Ապագայ*, 16 Ապրիլ 1921:

կած է, ինչպէս կը տեսնենք Նաասարդի շիջումէն ետք՝ 1927ին Հայաստան լոյս տեսած անոր յօդուածին հետեւեալ պարբերութեան մէջ.

Դաշնակցական մամուլը ունեցաւ իր գրական բաժինը եւ հրատարակեց պարբերականներ ինչպէս «Հայրենիք» Ամերիկայի մէջ եւ «Նաասարդ» Ռումանիոյ մէջ: Պարզ բան էր, որ այդ հրատարակութիւններուն մէջ մշակուած գրականութիւնը սերտօրէն պիտի հետեւէր կուսակցութեան ուղղեգծին [sic] եւ միւս կողմանէ անգիտակցաբար պիտի արտայայտէր այն անյատակ յուսահատութիւնը, որ «ընելիք չունեցող» եւ անգոր կարողութեան հասած մարդոց հոգեբանութեան խորքը կը կազմէ: Այդ ձգտումի գրողները կանգնած են կարծես «կորուսեալ դրախտ»-ի առաջ: Կտրուած կենդանի եւ ներկայ կեանքէն, անոնք լաւագոյն պարագային կ'ապաստանեն [sic] յիշողութեանց գրականութեան մէջ: Ոչ միայն բացարձակապէս խզուած են բնիկ հայկական կեանքէն, այլ եւ չեն կարող ոեւէ ներշնչում քաղել իրենց ներկայ միջավայրէն, ոչ իսկ գաղութահայ կեանքէն, իրենց առօրեայէն: Այն երիտասարդութիւնը, որ խմբուեցաւ այդ թերթերուն շուրջ, մեծամտութենէ եւ սնապարծութենէ փքած՝ իրար գովելու (փոխադարձ ծառայութիւն) կերպեր հնարեց միայն իբր գործունէութիւն: Կանխահաս ծերութեան մատնուած, այդ շարքի գրողները կամովին սահմանաքարեր դնելով իրենց մտածումին առաջ, ինքզինք կը բանտարկեն անցեալին մէջ⁶²:

1925-30ին Զապէլ Եսայեան ամբողջացուցած է իր գաղափարական շրջադարձը մաս կազմելով *Երեւան* եռօրեայ, ապա երկօրեայ թերթի խմբագրութեան⁶³: Գեղամ Ֆենէրճեան գրած է. «Այնպէս իր դիրքը շարքի հանգստաւէտ չէր: Երեւան եւ այն արեւները լոյս տեսած նման թերթեր մեր այսօրուան յառաջդիմական թերթերուն պէս կրօնա-բարոյական օրկաններ չէին: Մարտունակ էին եւ պայքարի ծարաւի: Իրենց եռանդը սահման չունէր: Իրենց ներքերը, ներսը եւ դուրսը արձակուած, սրտոյգ եւ ապահով նշանառութեան մը փորձերը չէին: Ներսը՝ գծութիւնները անպակաս էին, մրցակցութիւնները սուր եւ անխնայ: Հանրածանօթ գրող Զապէլ Եսայեանը, արդէն յիսնամեայ, հանրային կեանքի մեծ փորձառութեան փրօցած, աւելի հասուն եւ աւելի տեղեակ քան իր շրջապատը, այնպէս դատապարտուած էր դառնալու յաճախ սնուրի բայց երբեմն անողոր խաղերու առարկան»⁶⁴:

⁶² Զապէլ Եսայեան, «Գաղութահայ գրականութիւն», *Նորք*, 1, 1927, էջ 223:

⁶³ Սկզբնապէս, շրջաբերական մը յայտնած է, թէ «Երեւան» լոյս պիտի տեսնէր Հոկտեմբեր 1925ին, Եսայեանի խմբագրութեամբ («Նոր թերթ մը Փարիզի մէջ», *Հայրենիք*, 20 Հոկտեմբեր 1925):

⁶⁴ Գեղամ Ֆենէրճեան, «Նամականի Զապէլ Եսայեանի կամ ճամբորդական օրագիր», *Նայիրի*, 30 Նոյեմբեր 1979, էջ

Ստորագրած է գրական ու գեղարուեստական, քաղաքական եւ քաղաքական բնոյթի յօդուածներ, լայնօրէն դրսեւորելով իր կողմնորոշումը դէպի Խորհրդային Հայաստան, ուր ճամբորդած է 1926-27ին: *Երեւանի* մէջ օրը օրին հրատարակուած ուղեւորական նոթերը, ինչ-ինչ փոփոխութիւններով, ամփոփուած են *Պրոմէթէոս ազաւորագրուած* (1928) հատորին մէջ:

Այս շրջանին կը պատկանին իրեն ուղղուած վերջին նամակները: Այսպէս, Դեկտեմբեր 1925ին, վիպասան ու թատերագիր Շիրվանզադէ (1858-1935), որ 1921-25ին Փարիզ ապրած է եւ կը նախապատրաստուէր Հայաստան մեկնելու, անոր յղած է նամակ մը հիւանդութեան աղիթով: Խորհրդահայ վանեցի գրողներու սերունդին պատկանող երկրորդական անուններէն մէկը՝ Վէսպէր (Մարտիրոս Դաբաղեան, 1893-1977), նաեւ թղթակցած է Եսայեանի հետ, գլխաւորաբար *Երեւանի* իր աշխատակցութեան եւ գիրքերու սպառումին վերաբերեալ, հաղորդելով նաեւ լուրեր Շիրվանզադէի Կովկաս վերադարձին մասին⁶⁵:

Վենետիկի Մխիթարեան միաբան Հ. Սիմոն Երեմեանի (1871-1938) երկկողմանի լուսփինը խզած է Մարտ 1926ի իր նամակով⁶⁶, որուն շարժառիթը իտալական ֆաշական պաշտօնաթերթ *Իլ փոփոյոլո տ'Իթալիայի* մէկ յօդուածն էր խորհրդային հայազգի դիւանագէտ Լեւ Կարախանի մասին: Երեմեան յիշեցուցած է իր դերը *Աւերակներու մէջ* հատորը «վարձատրելու ժիւրիներուն գլուխը»: Եսայեանի գլուխ գործոցը Հայոց Հրատարակչական Ընկերութեան միակ հրատարակութիւնը եղած է 1911ին: Կարճատեւ այս ձեռնարկին անհրաժեշտութիւնը փաստարկելով, *Ազաւորամարտի* մէկ խմբագրականը (Մարտ 1910), յոյս յայտնած է, թէ պիտի ըլլայ «սահմանադրական կեանքի այն մնայուն ու տրեւական գործերէն, որ թրքահայ գրողները պիտի կրնան տրուած ըլլալ թէ՛ մեր հասարակութեան լուսատրութեան նպատակին, թէ՛ հայ մշտնջենականութեան գնահատմանն ու բեղմնաւորման նպատակին»⁶⁷: Շաբաթ մը ետք, 3 Ապրիլին, Բերայի Երիտասարդաց Միութեան ակումբին մէջ տեղի ունեցած առաջին խորհրդակցութիւնը⁶⁸: Ընկերութեան կազմութիւնը իրագործուած է Յունիս-Յովիսին: Ընդհանուր ժողովը ունեցած է չորս նիստեր. կանոնագրի

⁶⁵ Վէսպէր, «Եղերերգ (ոչ վիստոյութեան)», *Երեւան*, 1 Յունուար 1927:

⁶⁶ Նամակը, որոշ վրիպակներով, տե՛ս՝ Հ. Վահան Օհանեան, «Նամակներ եւ ուղերձներ Հայաստանի տարբեր դիւաններէ», *Բազմավէպ*, 3-4:2022, էջ 111:

⁶⁷ «Հրատարակչական ընկերութեան մը պահանջքը թրքական կեանքին համար», *Ազաւորամարտ*, 14/27 Մարտ 1910:

⁶⁸ «Կարեւոր», *Ժամանակ*, 20 Մարտ/2 Ապրիլ 1910. նաեւ՝ «Ժողովներ եւ ակումբներ», Թէոդիկ, *Ամէնուն տարեցոյցը*, Ե. տարի, տպագր. Վ. եւ Հ. Տէր-Ներսէս-եան, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 411:

վաերացում (Ա. եւ Բ. նիստեր, 19 եւ 26 Յունիս)⁶⁹, վարչական խորհուրդի ընտրութիւնը, որուն ընթացքին յայտարարուած է, թէ անդամներու թիւը բարձրացած է 140ի (Գ. նիստ, 3 Յուլիս)⁷⁰, եւ մարմիններու կազմութիւն (10 Յուլիս). Երեմեան ընդտրուած է խմբագրական մարմնի անդամ, իսկ Եսայեան, որ այդ պահուն Փարիզ կը գտնուէր՝ փոխանդամ⁷¹: Կ'ենթադրենք, որ Երեմեանի «վարձատրելու ժիւրիներ»ու ակնարկութիւնը խմբագրական մարմնին կը վերաբերի: Արդարեւ, 19 Մարտ 1911ին, խմբագրական եւ վարչական մարմինները՝ խառն նիստէ մը ետք, «*նկատի առին Տիկին Զապէլ Եսայեանի որկած մէկ գործը, ինչպէս նաեւ մրցանակի համար որկուած կարգ մը թարգմանական գրուածներ*», ու խմբագրական մարմնի անդամները իրենց միջեւ բաժնած էին գործերը՝ 15 օրուան ընթացքին որոշում տալու, թէ որո՞նք պիտի ըլլային հրատարակուելիք գործերը⁷²: Խմբագրական մարմինը ժողով գումարած է 9 Ապրիլին⁷³, որուն մասին յաւելեալ տեղեկագրութիւն կատարուած չէ, իսկ 20 Ապրիլին կը հրաւիրէր տպագրիչները իրենց առաջարկները ներկայացնելու՝ «Հայոց հրատարակչականին առաջին հրատարակութիւնը -13էն 15 ֆորմանոց հատոր մը-» տպագրելու առնչութեամբ⁷⁴: Աւելի ուշ, *Կոչնակ* կը տեղեկագրէր, ա-

⁶⁹ Ա. նիստին մասին, տե՛ս՝ ««Հայոց Հրատարակչական»ին առաջին ընդհանուր ժողովը», *Ազատամարտ*, 8/21 Յունիս 1910. նաեւ՝ Գրասէր, «Այժմէութեան մը շուրջը», *Ժամանակ*, 8/21 Յունիս 1910: Այս ժողովին ընթացքին, Արշակ Վոսմանի առաջարկով, սկզբնական «Թրքահայ Հրատարակչական Ընկերութիւն» անունը վերածուած է «Հայոց Հրատարակչական Ընկերութեան»: Երկրորդ նիստին մասին, տե՛ս՝ «Հայոց Հրատարակչական Ընկերութեան ընդհանուր ժողովի Բ. նիստը», *Ազատամարտ*, 15/28 Յունիս 1910: Եգիպտահայ քանի մը ունետրներու նախաձեռնութեամբ, երկրորդ հրատարակչական մը առաջին ժողովը գումարուած է 23 Յունիսին, որ սկզբնապէս մրցակից նկատուած է Թրքահայ Հրատարակչական Ընկերութեան (Գրասէր, «Միութեան գիծ», *Ժամանակ*, 11/24 Յունիս 1910), բայց երկրորդ նիստին (30 Յունիս) որոշուած է, որ «Եգիպտահայ Հրատարակչականը իրեն նպատակ ունենայ ժողովրդային դաստիարակութեան նուիրում գրքեր տպագրել տալու» («Եգիպտահայ Հրատարակչականը», *Ժամանակ*, 18 Յունիս/1 Յուլիս 1910): Տե՛ս՝ նաեւ «Հրատարակչականները», *Կոչնակ*, 23 Յուլիս 1910, էջ 717-718:

⁷⁰ «Հայոց Հրատարակչական Ընկերութեան ընդհանուր ժողովին Գ. նիստը», *Ազատամարտ*, 22 Յունիս/5 Յուլիս 1910:

⁷¹ «Հայոց Հրատարակչական Ընկերութեան ընդհանուր ժողովին Դ. նիստը»՝ *Ազատամարտ*, 29 Յունիս/12 Յուլիս 1910: Այս նիստին յայտարարուած է, թէ Եգիպտահայ Հրատարակչականը պիտի զբաղի դասագիրքերու հրատարակութեամբ:

⁷² «Հայոց Հրատարակչական Ընկ.», *Ազատամարտ*, 9/22 Մարտ 1911:

⁷³ «Հ. Հրատարակչական Ընկերութիւնը», *Ազատամարտ*, 27/9 Ապրիլ 1911:

⁷⁴ «Պաշտօնական ծանուցում Հայոց Հրատարակչական Ընկերութեան», *Ազատամարտ*, 7/20 Ապրիլ եւ 10/23 Ապրիլ 1911. նաեւ՝ «Տպագրիչներուն», *Ժամանակ*, 14/27 Ապրիլ 1911:

մենայն հաւանականութեամբ պոլսահայ մամուլէն քաղելով, թէ «Պոլսոյ հրապարակչականը որոշեր է իբր առաջին հրապարակութիւն հրապարակ հանել Տիկին Զապէլ Եսայեանի մէկ գործը, «Աւերակներու [sic] մէջ»⁷⁵:

Սակայն, ընկերութեան գործունէութիւնը ակնկալուած հետեւանքները ունեցած չէ: *Կոչնակի* լուրէն երկու շաբաթ ետք, ամերիկահայ *Արագած* շաբաթաթերթի առաջին թիւին մէջ լոյս տեսած թղթակցութիւն մը կը յայտնէր, թէ ընկերութիւնը «դժբաղդաբար շատ վտիտ արդիւնք մը տուած է, միակ գիրք մը պիտի կրնայ հրատարակել առ այժմ»⁷⁶: Անոր «դանդաղութեան ու կէս մեղելութեան շարժառիթը», ըստ Արտաշէն Յարութիւնեանի, ներքին պայքարն էր, որ մասամբ հակակուսակցական բնոյթ ունէր⁷⁷: Սակայն, անոր գործունէութիւնը արդէն դատապարտուած էր ամլութեան: Օգոստոս 1912ին կատարուած են ընտրութիւններ, որոնց ընթացքին Եսայեան ընտրուած է Հրատարակչականի խմբագրական մարմնի անդամ, իսկ Երեմեան՝ փոխանդամ⁷⁸, սակայն Յուլիս 1913ին յայտարարուած է, թէ «Հայոց Հրապարակչական Ընկերութիւնը, որ տարիէ մը ի վեր արդէն հոգեւորք էր... իր հոգին աւանդեց վերջապէս»⁷⁹:

Գրող եւ թարգմանիչ Կարէն Միքայէլեանի (1885-1942) նամակը, գրուած՝ Ֆրեզնոյի մէջ, որոշ տեղեկութիւններ կը պարունակէ ՀՕԿի (Գր. Վարդանեան, Կ. Միքայէլեան) եւ Պետական Կարմիր Խաչի (նախագահը՝ Սպանդար Կամսարական) միացեալ պատուիրակութեան երոպական եւ ամերիկեան շրջագայութեան մասին, որ տեւած է տարի մը: Արդարեւ, պատուիրակութիւնը Հայաստանէն Երոպա մեկնած էր Սեպտեմբեր 1925ին⁸⁰ եւ Փարիզ հասած՝ 15 Նոյեմբերին⁸¹: Քանի մը ամիս Երոպայի տարբեր համայնքներու մէջ շրջագայելէ ետք, պատուիրակութիւնը Ամերիկա մեկնած է 3 Ապրիլ 1926ին⁸²: Այցելութիւնը տեւած է հինգ ամիս (17 Ապրիլ-17 Սեպտեմբեր)⁸³:

⁷⁵ «Օրուան լուրեր», *Կոչնակ*, 6 Մայիս 1911, էջ 448:

⁷⁶ Լեւոն Աշոտ, «Խապրիկներ երկրէն», *Արագած*, 25 Մայիս 1911, էջ 16:

⁷⁷ Արտաշէն Յարութիւնեան, «Հայոց հրատարակչականը», *Արագած*, 28 Սեպտեմբեր 1911, էջ 292-293:

⁷⁸ Շանթարգել, «Հայ հորիզոնէն», *Շանթ*, 15/28 Օգոստոս 1912, էջ 68:

⁷⁹ Շանթարգել, «Հայ հորիզոնէն», *Շանթ*, 1/14 Յուլիս 1913, էջ 299:

⁸⁰ «Հայաստանէն պատուիրակութիւն», *Երեւան*, 4 Հոկտեմբեր 1925:

⁸¹ «Ժամանում», *Երեւան*, 15 Նոյեմբեր 1925:

⁸² Տե՛ս՝ «Տեսակցութիւն մը ՀՕԿի պատուիրակութեան հետ», *Երեւան*, 4 Ապրիլ 1926. նաեւ՝ «Բարի ճանապարհ» (խմբագրական), *Երեւան*, 4 Ապրիլ 1926:

⁸³ Կարէն Միքայէլեան, «Ամերիկահայ տպարարութիւններ», *Երեւան*, 29 Սեպտեմբեր 1926:

Բանաստեղծ Գուրգեն Մահարի (1903-1969), որուն Եսայեան հանդիպած էր Երեւանի մէջ⁸⁴, իր նամակով անդրադարձած է տարածայնութեան մը, ըստ որուն *Դրօշակ* հրատարակած էր բանաստեղծութիւններ Ե-դիշէ Չարենցէն ու իրմէ, «սիրաշահող տողեր»ով հանդերձ⁸⁵: Չարենց յատկապէս եւ Մահարի նուազ չափով դաշնակցական պաշտօնաթերթի ուշադրութեան առարկայ եղած էին նախորդ վեց ամիսներուն, թէեւ անոր հակաբոլշեւիկեան կեցուածքը բնորոշուած էր ժխտական դիրքորոշումով Չարենցի եւ ընդհանրապէս խորհրդահայ «պրոլետարական» գրականութեան հանդէպ: Այսպէս, Յունուար 1927ին գրուած թղթակցութիւն մը տեղեկագրած է Դեկտեմբերի վերջերուն կայացած «Հոկտեմբեր» եւ «Նոյեմբեր» հակառակորդ միութիւններու համերաշխական համագումարին մասին եւ պնդած, որ «*մի Չարենց կայ, որին երկինք են բարձրացնում, բայց վերջ ի վերջոյ, եթէ առարկայօրէն դադելու լինենք, միջակ մի գրող է*», որ համեմատելի չէր Վահան Տէրեանի, Յովհաննէս Թումանեանի կամ Աւետիք Իսահակեանի հետ. «*Եւ այդ անապայտում Վանանդեցիները, Ալազաններն ու Մահարիներն են աղմկում*»⁸⁶: Այս շրջագիծին մէջ, *Դրօշակի* մէջ անգոյ հրապարակումը եւ դրական վերաբերմունքի արժանանալու կեղծ լուրը քաղաքական սադրանք մըն էր երկու գրողներուն դէմ: Նա-մակը գրուելէ շուրջ երկու շաբաթ ետք, Մահարի վտարուած է պրոլետարական գրողներու կազմակերպութենէն, երբ անոր վարչութեան *Ֆրակց-իան* որոշած է, որ ան «բացայայտ գլորուել է հակայեղափոխութեան գաղափարական դիրքերը», ինչպէս 5 Յուլիս 1927ին Նայիրի Չարեան հաղորդած է ՌԱՊՊի (Պրոլետարական Գրողներու Ռուսաստանեան Ընկերակցութիւն) քարտուղար Ա. Սելինովսկիին: Նոյն նամակին մէջ, Չարեան չէ վարանած յիշել Մահարիի «մեղքերը», որոնց շարքին շինծու բանաստեղծութիւնը, «որը ծաղրում է Մարքսին եւ Լենինին, եւ արտայայտում է թունոտ պեսիմիզմ սոցիալիզմի շինարարութեան նկատմամբ» եւ որ

⁸⁴ Զապէլ Եսայեան, *Պրոմէթէոս ազապագրուած (ճամբորդական նօթեր)*, հրատ. ՀՕԿի Ամերիկեայի Շրջանի Կեդրոնական Վարչութեան, մատենաշար թիւ 1, տպ. Թագուր Խաչիկեան, Մարսել, 1928, էջ 332:

⁸⁵ Տե՛ս՝ Գուրգեն Մահարի, *Երկերի լիակաւոր ժողովածու 15 հատորով, հատոր 14(1)*, «Անտարես», Երեւան, 2018, էջ 35-36 (խորհրդահայ ժամանակակից ուղղագրութեամբ): Նամակը 2019ին հրապարակուած է առցանց՝ բնագրի 1922ի ուղղագրութեամբ եւ կարգ մը թիւրընթերցումներով (Լիլիթ Աազեան, «Մահարու անտիպ նամակը Զապէլ Եսայեանին՝ «նոր մարդուն» փնտռելու մասին», *Մեդիամաքս*, 26 Յունուար 2019, <https://mediamax.am/am/news/pahoc/32017/>):

⁸⁶ Զեմս, «Պրոլետխայտառակութիւն», *Դրօշակ*, Ապրիլ 1927, էջ 126-127. նաեւ՝ Վահայ, «Նոր կենցաղը», *Դրօշակ*, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1926, էջ 341-42. նաեւ՝ Ծիծեռնակ, ««Դաշնակցութիւնը դրան է...»», *Դրօշակ*, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1926, էջ 344-346. նաեւ՝ Ս. Երկիրեան, «Պրոլետգրականութիւն», *Դրօշակ*, Մայիս 1927, էջ 133:

«տպագրուել է արտասահմանեան դաշնակցական (հակայեղափոխական) «Դրօշակ» թերթում՝ Մահարիի ստորագրութեամբ», ստանձնելով, գրականագէտ Գրիգոր Աճէմեանի խօսքով, «ընկերոջ անձնական հարցի վերաբերեալ զեկուցող-դատախազի դերը»⁸⁷:

Վերջապէս, Եսայեանի նամակը Յուլիա Փուշմանին եզակի, սակայն խօսուն նմուշ մըն է անոնց երկարամեայ բարեկամութեան: Նամակի եզրափակիչ տողերուն մէջ ոգեկոչուած Սկիտարը մարմին պիտի առնէր քանի մը տարի ետք, Եսայեանի *Սիլիհարի պարտէզները* ինքնակենսագրական գործով⁸⁸:

Պատճէններու թղթածրարը, որմէ քաղուած են այս նամակները, կը ներկայացնէ Փուշմանի հաւաքածոյին մէկ մասը, ինչպէս կը պարզեն ա-նոր կցուած երեք յօդուածներու լուսապատճէնները, որոնցմէ ամենէն կարեւորը Չուգասզեանի հրապարակումն է⁸⁹: Բոլոր նամակները լոյս տեսած են խորհրդային ուղղագրութեամբ, ինչ որ միակ ընդունուած ձեւն էր այդ օրերուն: Այդ հրապարակումին մէջ ընդգրկուած եւ Եսայեանին յղուած եօթը նամակ եւ Յուլիա Փուշմանին ուղղուած նամակը կը վերատպուին բնագրային հարազատութեամբ եւ աւելի մանրամասն ծանօթագրութեամբ (տե՛ս՝ Ա., Գ., Դ., Է., Ը., Թ., եւ ԺԲ. նամակներ եւ Յաւելում):

Չուգասզեան վկայած է, թէ Փուշմանի հաւաքածոն այբբենական կարգով դասաւորուած ու էջակալուած էր, իսկ վերջին թիւը 240 էր. «*Եղբայր Փուշմանների մօտ ծանօթանալով այս հազուագիւոր հաւաքածոյին, պարզուեց, սակայն, որ ներկայումս այսպեղ պահպանուած են միայն 129 նամակներ, իսկ թէ ինչ են եղել միւսները՝ յայտնի չէ*»⁹⁰: Երուանդ Չա-վուշեանի

⁸⁷ Գրիգոր Աճէմեան, *Մահարիական. յօդուածներ, քանակէճեր*, «Անտարես», Երեւան 2018, էջ 36:

⁸⁸ 2016ին, նամակը հրապարակուած է համացանցին մէջ՝ «Նամակ Ջուլիա [sic] Փուշմանին» խորագրով, խորհրդային ուղղագրութեամբ եւ կարգ մը ծանօթագրութիւններով: Ունի շարք մը թերութիւններ (https://hy.wikisource.org/wiki/Նամակ_Ջուլիա_Փուշմանին): Աղբիւրը նշուած չէ. չենք բացառեր, որ նախապէս լոյս տեսած ըլլայ մամուլին մէջ:

⁸⁹ Միւս երկու լուսապատճէնները նուիրատուութեան լուրեր են («Փուշմանի նամականին», *Հայրենիքի ծայն*, 4 Ապրիլ 1973 եւ «Յովսէփ Փուշմանի նամակների հաւաքածուն», *Լրաբեր*, 19 Մայիս 1973):

⁹⁰ Չուգասզեան, «Նորայայտ նամակներ», էջ 147: 1986ին Բ. Չուգասզեանի որդին՝ արուեստաբան Լետն Չուգասզեան, գրած է թէ «Փուշմանի այս բացառիկ հաւաքածուի մի մասը բարեբաղաւարտ պահպանում է Հայաստանի գրականութեան եւ արուեստի թանգարանում, իսկ մնացած նշխարները հայրենադարձուելու իրենց հերթին են սպասում նկարչի որդիների՝ ծերունագարդ Արսէն եւ Արմանդ Փուշմանների մօտ Նիւ Եորքում» (Լետն Չուգասզեան, «Նկարչութեան բանաստեղծը»՝ Յովսէփ Փուշման, *Սովետական գրականութիւն*, Նոյեմբեր 1986, էջ 129. հմմտ.՝ նոյն, «Յովսէփ Փուշմանը եւ գրողները», *Հայրենիքի ծայն*, 2 Սեպտեմբեր 1987):

եւ Կարէն Միքայէլեանի նամակներուն բնագրերը չկան ԳԱԹի Փուշմանի եւ Եսայեանի ֆոնտերուն մէջ⁹¹: Հետեւաբար, կրնանք ենթադրել, որ անոնց պատճենները թերեւս մնացորդը ըլլան հաւաքածոյի ցարդ անյայտացած մասին:

Ա.- ԱՐՏԱՇԷՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ⁹²

Մալկարա 12/25 Դեկտ[եմբեր] 1907

Ազնիւ բարեկամուհիս,

Ամօթապարտ եւ զոջահար եմ ձեզի գրած ըլլալու նախորդ նամակս⁹³: Իրաւունք չունէի զձեզ վիրաւորելու: Դժբաղդաբար, բնաւ մտքէս չէր կրնար անցնիլ թէ՛ դուք կրնայիք զգածուիլ այն մտածումով որ՝ ձեր վեր-ջընթեր նամակին ոճը տպաւորած ըլլար զիս որեւէ ձախորդ եղանակով: Կը խնդրեմ, ազնիւ բարեկամուհիս, հեռացուցէք ձեր մտքէն այդպիսի կասկած մը: Ձեր նամակները խիստ թանկագին են ինծի համար ամէն անգամ, եւ եթէ թող տայիք որ աւելի համարձակ ըլլայի, չպիտի վարանէի յայտարարելու թէ՛ զանոնք աւելի յաճախ չկարենալ կարդալու հոգն ունիմ մանաւանդ: Խնդիրն այն է թէ՛ տրուած ըլլալով իմ ընդհանրապէս վերապահոտ, չափազանց դիւրագգած եւ հիւանդագին, զգուշաւոր բնաւորութիւնս, յաճախ կը վախճան աններելի շատախօսութիւններէ, անզգոյշ վերաբերումներէ, եւ կը կասկածիմ թէ մի գուցէ ձեզի հանդէպ անհաճոյ ու ծանծրացուցիչ ընթացքի մը մէջ գտնուիմ, ինքնամոռացման թափի մը մէջ: Ահա՛ այդ է պատճառը որ երբեմն կը մղուիմ, անգիտակցօրէն, իմ կողմէս (իբր թէ) խանգարուած բարեկամական ներդաշնակութիւնը կանոնաւորելու, եւ ասիկա այնպիսի վերապահոտ ու ձախորդ խօսքերով, այնպիսի անճախ ընթացքով մը, ինչպէս տեսաք, որք աւելի պէտք ունին ձերինն նման բարեկամական անկեղծ ներողամտութեան, քան արժանի են փոխարինուելու ցրտութեամբ կամ հեզանքով: Ուստի եւ, կը խնդրեմ, ներեցէ՛ք ինծի: Վասնզի եթէ կայ մէկը՝ որուն հանդէպ ներելի չէին իմ այդ զգուշութիւններս, կասկածներս, վերապահումներս, այդ միակ անձը դուք էք, դուք՝ որ ամէն անգամ իմ հետս վարուած էք այնքան ներողամտօրէն: Այս անգամ ալ, ձեր տողերուն ընդմէջէն, լիովին զգացի ու վայելեցի այն խորին ու սիրալի անկեղծութիւնը, այն անշահախնդիր ջերմ բարեացակամութիւնը, որով կը ջանայիք իմ տկարութիւններու մէջ սրտապնդել զիս, վանելու համար դել՝ որմէ հալածական եմ: Ձեր խօսքերը տպաւորիչ էին, իբր թէ զանոնք լսէի ձեր շրթունքներէն իսկ արտաբերուած: Շնորհա-պարտ

⁹¹ Շնորհակալ ենք բանասիրական գիտութիւններու թեկնածու Արծուի Բախչինեանին, որ մեր ունեցած պատճեններուն եւ ԳԱԹի մէջ պահուած բնագիրներուն ստուգումը կատարեց ընդառաջելով մեր խնդրանքին:

⁹² ԳԱԹ, Յովսէփ Փուշմանի ֆոնտ (ՅՓՖ), թ. 54:

⁹³ Նամակը պահպանուած չէ:

եմ ու երախտամոռաց չեմ կրնար ըլլալ, իսկ երբ «Կեղծ Հանճար-ներ»ուն⁹⁴ մասին ձեր ըրած կարգադրութիւնը կը յայտնէք ինծի, պարզապէս կը շուարեցնէք զիս: Ի՞նչպէս կրնայի հատուցանել այդ բոլորը, որք փառքի թանկագին տիտղոսներ են իմ անարժանաւորութեանս համար: Որքա՛ն կը հպարտանամ խորհելով թէ՛ այդ գեղեցիկ գրքին, «Կեղծ Հանճարներ»ուն ստեղծագործութեան մէջ, անուղղակի դեր մը ունեցած եմ: Եւ հիմա որքա՛ն անհամբեր եմ, այն հատորը ձեռքերուս մէջ ունենալու, զայն փայփայելու, զայն թղթատելու, անով պարծենալու համար:

Այսօր շատ չխօսիմ ձեզի իմ *découragement*ներուս⁹⁵ վրայ: Միայն թէ՛ թոյլ տուէք որ բացատրեմ. *découragement*է աւելի՝ դժուարահաճութիւն է իմս: Պարզապէս չեմ հաւնիր գրածներուս. տղայական ու անկատար կը գտնեմ զանոնք: Ապա թէ ոչ՝ աշխատելու ջանքը չէր որ բոլորովին պիտի պակսեր ինծի: Յետոյ, հաւատալով հանդերձ անկեղծութեանն ուրիշներու այն վկայութեան՝ թէ գրածներս բոլորովին անընթեռնի բաներ չեն, նորէն կը մնամ ես ինքզինքիս միակ բացարձակ դատաւորը, անգույթ, խստաբա-րոյ, աններող դատաւոր մը, որ պահանջատիրութիւններով լեցուն է: Անցնինք:

Չէիք ուզած մանրամասնօրէն խօսիլ ձեր ֆռանսերէն [sic] հատորին վրայ⁹⁶: Յետոյ նաեւ, եթէ պատշաճ նկատած ըլլայիք, ի հարկէ աւելի երկարօրէն գրած կ'ըլլայիք ինծի ձեր գրական աշխատութիւններուն մասին: «Բիւզանդիոն»էն⁹⁷ ու «Մամուլ»էն⁹⁸ ուրիշ թերթ չտեսնելով գրեթէ, («Մասիս»ը⁹⁹ ցանցաօրէն) *au courant*¹⁰⁰ չեմ մեր գրական շարժումին: Բայց մեծ հաճոյքով կարդացի *T[h]alasso*¹⁰¹ հատորին ձեր գրախօսականը, «Մամուլ»ին մէջ¹⁰²: Ձեր խորհրդածութիւնները մեր արեւելագէտներու (?) մա-

⁹⁴ Զապէլ Եսայեանի «Կեղծ հանճարներ» վէպը 1905-1907ին, ընդմիջումներով, լոյս տեսած է *Արեւելեան մամուլ* մէջ, ուր անաւարտ մնացած է: Ամբողջութիւնը լոյս տեսած է 1910ին:

⁹⁵ Յուսահատութիւններուս (ֆրանս.):

⁹⁶ Եսայեան իր ֆրանսերէն գրութիւնները հատորով լոյս ընծայելու ծրագիրը իրականացուցած չէ:

⁹⁷ *Բիւզանդիոն* (1896-1918), պոլսահայ օրաթերթ: Հիմնադիր ու խմբագիր՝ Բիւզանդ Քէշեան:

⁹⁸ *Արեւելեան մամուլ* (1871-1909), զմիտնիահայ շաբաթաթերթ: Հիմնադիր-խմբագիր՝ Մատթէոս Մամուրեան (1871-1901), այնուհետեւ՝ Հրանդ Մամուրեան (1901-9):

⁹⁹ *Մասիս* (1852-1908), պոլսահայ օրաթերթ, 1884-1908ին՝ շաբաթաթերթ: Հիմնադիր-խմբագիր՝ Կարապետ Իւփուճեան (1852-84):

¹⁰⁰ Տեղեակ (ֆրանսերէն):

¹⁰¹ Ատուֆ Թալասօ (1858-1919), արեւելեան ծագումով ֆրանսացի գրագէտ, հեղինակ՝ բազմաթիւ արեւելագիտական աշխատութիւններու:

¹⁰² Զապէլ Եսայեան, «Նօթեր ֆրանսական գրականութենէն», *Արեւելեան Մամուլ*, 28 Նոյեմբեր 1907, էջ 1192-98:

սին, խիստ ուշագրաւ էին ու գեղեցիկ¹⁰³: Պոլսահայ բովանդակ գրականութիւնը ի՞նչ է հիմա,- անդարմանելի թուականութիւն մը եւ ձեւապաշտութիւն մը: Անտոնեաններ¹⁰⁴, Պարսամեաններ¹⁰⁵, Ենովք Արմէներ¹⁰⁶ չե՞ն որ կը վարեն (!) գրական կեանքը:

Կը յուսամ թէ այս անգամ կրցայ դարմանել նախորդ նամակիս ծախորդ տպաւորութիւնը: Եւ եթէ ձեզի անմիջապէս կը գրեմ, ասիկա ըսել կ'ըլլի՝ ուզէ պարզապէս՝ թէ հեռի զձեզ կարդալէ ծանծրացած ըլլալէ, մանաւանդ կը խնդրեմ որ յաճախ յիշէք զիս, ի մտի ունենալով թէ՛ ձեր հեռաւոր բարեկամին գրելով, ամէն անգամ երախտապարտ ըրած կ'ըլլաք զինքը:

Հա՞րկ է ըսել թէ մեր տնեցիներուն¹⁰⁷ միշտ կը խօսիմ ձեր վրայ[,] թէ անոնք հետաքրքրութեամբ ու պարբերաբար ինծի կը հարցնեն «Տիկին»ին մասին: Միայն թէ, պէտք է խոստովանիմ որ, ձեր վերջին նամակը չկարդացի իրենց, իր խիստ մտերմական հանգամանքին եւ մանաւանդ ուղղակի ինէ բոխած եւ ինծի համար իրաւամբ քիչ մը նուաստացուցիչ պատճառներէ թելադրուած ըլլալուն հետեւանքով:

Հիմա անհամբերութեամբ պիտի սպասեմ ձեր նամակին, խնդրելով որ ձեր կարգին ինքզինքնիդ բռնադատուած չզգաք որեւէ եղանակով, եւ գրէք ինծի ձեր լաւագոյն տրամադրութեան մէջ, երբ ունենաք զայն:

Ձերդ անձնուէր եւ երախտապարտ

ԱՐՏԱՇԵՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

Բ.- ԵՐՈՒԱՆԴ ԶԱՎՈՒՇԵԱՆ¹⁰⁸

5 սեպտեմբեր] 1908 թ. Հիսար

Ազնիւ Տիկին Զապէլ Եսայեան

Բարիկ

Տիկին՝ն

¹⁰³ «Ի՞նչ կ'ընեն մեր արեւելագէտները, արեւելեան լեզուներու հմուտները եւ բանաստեղծները. իրենց ապարդիւն եւ ամուլ գիտութիւնը հազիւ թէ տարին քանի մը անօգուտ դասագիրք կը հրատարակէ եւ կամ արդէն բացուած եւ հազար անգամ անցուած շափոններու մէջ ուրք կոխելու համարձակութիւնը կուտայ» (անդ, էջ 1198):

¹⁰⁴ Արամ Անտոնեան (1875-1951), լրագրող, խմբագիր ու արձակագիր:

¹⁰⁵ Մերուժան Պարսամեան (1883-1948), բանաստեղծ:

¹⁰⁶ Ենովք Արմէն (1883-1968), գրադատ ու խմբագիր: 1907ին Մասիսի խմբագիրն էր:

¹⁰⁷ Յարութիւնեանի ընտանիքին անդամներն էին ծնողները, եղբայրը՝ Վահան, եւ քոյրը՝ Վերգինէ:

¹⁰⁸ Նամակը կը կրէ 108 թիւը:

Մինչեւ այսօր շնորհատրութեան շատ մը նամակներ առի¹⁰⁹, անոնցմէ ամենէն աւելի ձեր նամակը զիս ուրախացուց: Իրա՛ւ է, կիները շատ մեծ ազդեցութիւն ունին մեր վրայ: Մանաւանդ ձեզ նման ազնիւ հոգի եւ կորով ունեցող կիները: Շատ շնորհակալ եմ իմ մասիս ձեր ցոյց տուած համակրանքին համար:

Գրած էք որ, արտասահմանէն թափած խել մը աղտոտ մարդիկ, ինքզինքնին ջերմ հայրենասէրներ ցոյց տալով, ժողովուրդը խաբել կ[']ուզէ եւ կը հարցնէք՝ թէ ինչո՞ւ լուրջ աշխատանք մը չենք կազմակերպեր այդ պոռոտախօսներուն դէմ:

Այդ մասին անհոգ եղէք. եթէ անոնք իրականապէս ժողովուրդին վնասելու չափ առաջ տանին իրենց լրբութիւնը, այն ատեն կը տեսնուինք իրենց հետ: Պոլսոյ ներկայ ազատ վիճակը շատ նպաստատու է այժմ շառլաթաններու համար:

Գօշեանի մասին տեղեկութիւն ուզած էք¹¹⁰: Ինքը հիմա առողջ ու հանգիստ է Ատաբազար իր ծնողացը քով: Եգիպտական կառավարութիւնը ծանօթ դատավարութենէ վերջ, աքսորելու պատրուակին տակ զինքը թուրք կառավարութեան յանձնեց¹¹¹: Շատ գէշ պիտի ըլլար իր վիճակը, եթէ վերջին դէպքերը վրայ չհասնէին: Մեզի հետ բանտէն ելաւ եւ քանի մը օր Պոլիս մնալէ վերջ, Ատաբազար գնաց քիչ մը հանգիստ ընելու, որուն շատ պէտք ունէր:

¹⁰⁹ Կ'ակնարկովի Օսմանեան յեղափոխութենէն ետք տրուած համաներումին (12 Յուլիս 1908), որուն հետեւանքով Չափուշեան ազատ արձակուած էր՝ այլ բանտարկեալներու շարքին («Բանտարկեալներն արձակուած», *Բիւզանդիոն*, 16/29 Յուլիս 1908):

¹¹⁰ Զարեհ Գոշեան (?-1915), վերակազմեալ հնչակեան գործիչ: Հաստատուելով Ատաբազար, 1910ին մաս կազմած է տեղւոյն Կեդրոնական վարժարանի խնամակալութեան: Նահատակուած է Մեծ Եղեռնին:

¹¹¹ Զ. Գոշեան Եգիպտոս ապրած է համիտեան տարիներուն: Ամբաստանուած էր Արփիար Արփիարեանի սպանութեան (Փետրուար 1908) մասնակցութեամբ: 6 Յունիս 1908ին, Գահիրէի եղեռնադատ ատենանոց Պետրոս Հիանեանը մահուան դատապարտած էր իբրեւ մարդասպան (զխատուած է 20 Օգոստոսին), իսկ Գոշեան՝ անպարտ արձակած, բայց «երկու ժամ յետոյ դարձեալ ձերբակալուելով աքսորուած է եգիպտական հողէն, ոստիկանական հրամանատարին եւ ներքին գործոց նախարարին կարգադրութեամբը» («Զարեհ Գօշեան», *Լուսաբեր*, 13 Յունիս 1908): Սակայն, Յունաստան ղրկուելու տեղ, զինք փոխադրող նաւը հասած էր Իզմիր եւ օսմանեան իշխանութիւնները Գոշեանը ձերբակալած էին: Եգիպտական Փրոկրէ ֆրանսերէն թերթը կիսապաշտօնական ձեւով յայտնած է, թէ «եգիպտական ոստիկանութիւնը պիտի շարունակէ թուրք ոստիկանութեան յանձնել այն հայերը որ այս երկրին խաղաղութիւնը վրդովեն եւ հարուստ հայերէն սպառնալիքով դրամ պահանջեն» («Ներքին», *Լուսաբեր*, 9 Յուլիս 1908. Նաեւ՝ «Գոշեանի խնդիրը», *Լուսաբեր*, 25 Յուլիս 1908): Տե՛ս նաեւ՝ Վահան Թէքէեան, «Գոշեանի պարագան», *Լուսաբեր*, 11 Յուլիս 1908:

Չափազանց ուրախ պիտի ըլլամ երբ Պոլիս վերադառնաք¹¹² եւ ան-ձամբ տեսակցինք: Ձեր գաւառ երթալու մտադրութիւնը հիւանալի կը գտնեմ. ձեզ նման կարող ու զարգացած կին մը ինչե՛ր չի կրնար ընել մեր խեղճ ժողովուրդին բարօրութեանը համար: Ես ձեզ լաւ կը ճանչնամ. Լեւոն¹¹³ ինձ շատ խօսած էր ձեր անգուգական նկարագրի մասին: Ո՞ր է ինքը. մինչեւ հիմա իրմէ նամակ առած չեմ. Մուշեղին¹¹⁴ գրած էր. անկէ իր հասցէն առի եւ նամակ մը գրեցի. կը յուսամ քիչ օրէն պատասխանը կ'ընեն: Լսածիս նայելով փախստականի վիճակ մը ունի եղեր հոտ¹¹⁵, այն ատեն լաւ կ'ընէ եթէ Պոլիս գայ. ես ալ հոս արդէն պէտք ունիմ ան-կեղծ բարեկամներու աջակցութեան¹¹⁶: Ազնիւ Տիկին, չէք կրնար երեւա-կայել իմ ներկայ վիճակս. բանտին մէջ հազար անգամ աւելի հանգիստ էի, կրնամ ըսել. ամէն օր նոր, նոր ցաւալի լուրեր կ'ընեմ: Բարեկամ-ներս, որոնց վրայ կատարեալ վստահութիւն ունէի, իրարմէ բաժնուած, մէ-կը մէկ տեսակ կը գրէ, միւսը ուրիշ տեսակ: Ասկէ զատ՝ խել մը ինծի միայն անունով ծանօթ անձեր, Պոլիս եկած, յանուն մեր կուսակցութեան կը խօսին եւ կը գործեն. առանձին կարելի չէ անոնց դէմ մաքառիլ: Լեւոնի պէս մէկ քանի բարեկամներ պէտք է քովս ունենամ. այն ատեն վստահ եղէք որ, յաղթանակը մեր կողմը պիտի ըլլայ եւ անամօթ ու անխիղճ զոպար-տիչներու դիմակները պիտի վար առնենք իրենց ազգադաւ արարքները խայտառակելու համար ժողովրդեան առջեւ:

Չափազանց ուրախ պիտի ըլլամ, եթէ մինչեւ ձեր Պոլիս գալը, ինծի ուրիշ նամակներ ալ գրէք:

Խորին յարգանքներով

Ձերդ

Ե. ՉԱՎՈՒՇԵԱՆ

Հասցէս

Yervant Tchavoushian

poste restante anglaise

Galata

¹¹² Զապէլ Եսայեան Պոլիս ժամանած է 12 Սեպտեմբեր 1908ին (տե՛ս՝ Տիգրան Եսայեանին ուղղուած 16 Սեպտեմբեր 1908ի նամակը՝ Եսայեան, *Նամակներ*, էջ 69):

¹¹³ Լեւոն Լարենց (Քիրիշճեան, 1875-1915), խմբագիր, հանրային գործիչ եւ թարգմանիչ, Մեծ Եղեռնի զոհերէն:

¹¹⁴ Մուշեղ եպս. Սերոբեան (1869-1951), յետոյ արքեպիսկոպոս (կարգաթող՝ 1922ին): Վերակազմեալ հնչակեան, ապա՝ ռամկավար գործիչ: 1906-10ին՝ Ատա-նայի առաջնորդ:

¹¹⁵ Լարենց 1907-8ին Աղեքսանդրիա գտնուած է: Արփիարեանի սպանութենէն ետք, անցած է Աթէնք, իսկ այնուհետեւ՝ Պոլիս:

¹¹⁶ Լարենց վերադարձած է Պոլիս Սեպտեմբերի կէսերուն (Լեւոն Քիրիշճեան, «Յայտարարութիւն», *Քիւզանդիոն*, 4/17 Սեպտեմբեր 1908):

Գ.- ԴԱՆՈՒՇ ՇԱՀՎԵՐԴԵԱՆ¹¹⁷

25 փետրարի 1922

Մեծարգոյ
Տիկ. Եսայեան

Նախ ներողութիւն եմ խնդրում, որ ձեր նամակին չկարողացայ անմիջապէս պատասխանել: Ապա յայտնում եմ ձեզ, որ նամակները արդէն ուղարկած եմ վստահելի անձնատրուութեան միջոցով: Պ. Անդրեասեանի¹¹⁸ նամակը ուղարկել եմ պ. Թումանեանին¹¹⁹: Ինչ վերաբերում է պ. Թումանեանի առողջութեանը, պիտի ասեմ որ դժբախտաբար նա դեռ հիւանդ անկողնում պառկած է, դրութիւնը վտանգաւոր չէ, բայց ծանր է¹²⁰: Եթէ նոր լուր ստանամ պ. Թումանեանի առողջութեան մասին, անմիջապէս կ'այտնեմ ձեզ:

Յարգանքներով
Դ. ՇԱՀՎԵՐԴԵԱՆ

Դ.- ՇԱՀԱՆ Ռ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ¹²¹

[Կ. Պոլիս], 24 Մարտ 1922

Սիրելի Տիկին Եսայեան

«Բարձրավանք»ի¹²² ընկերներս պաշտօն տուին ինձի խնդրելու Ձեզմէ Ձեր աշխատակցութիւնը մեր ամսագրին: Գիտէք թէ որքա՛ն սիրով կը կատարեմ այդ յանձնարարութիւնը: Նոյնպէս կը յուսամ որ կ'զգաք թէ ա-մենքս ալ որքան թանկագին կը համարենք Ձեր բերելիք բաժինը «Բարձրավանք»ի գործին¹²³:

Ներեցէք որ այսօր աւելի չգրեմ: Սպասելով ձեր լուրերուն:

Մնամ Ձերդ սիրով
Շ. Ռ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

¹¹⁷ ԳԱԹ, ՅՓՖ, թ. 60: Գրուած է «Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութիւն Տնտեսական Ներկայացուցչութիւն / République Socialiste Soviétique d'Arménie Mission Économique» նամակաթուղթի վրայ: Հասցէ՝ Constantinople, Galata, Sigorta Han, Téléphone: Pera 1421.- Télégr. SOVARMIS:

¹¹⁸ Ինքնութիւնը կարելի չէրաւ պարզել:

¹¹⁹ Յովհաննէս Թումանեան (1869-1923), բանաստեղծ, հանրային գործիչ:

¹²⁰ Հաւանաբար Եսայեան կարդացած էր հետեւեալ լականական լուրը. «Յովհաննէս Թումանեան, Հ.Օ.Կ.ի նախագահը, ծանր հիւանդ է, կը գրէ Թիֆլիսի Նոր Կեանքը» («Հայկական կեանք», Ճակատամարտ, 21 Յունուար 1922):

¹²¹ ԳԱԹ, ՅՓՖ, թ. 69:

¹²² Բարձրավանք, գրական ամսագիր: Հրատարակուած է 1922ին, Կ. Պոլսոյ մէջ: Խմբագիրներ՝ Յակոբ Օշական, Կոստան Զարեան, Վահան Թէքէեան, Շահան Ռ. Պէրպէրեան եւ Գեղամ Գաւաթեան:

¹²³ Զ. Եսայեան աշխատակցած չէ Բարձրավանքին:

Ե.- ԼԵՒՈՆ ՇԱՆԹ¹²⁴

Սիրելի՛ տիկին,

Խորապես շնորհակալ եմ ձեր սիրալիկ նամակին եւ անչափ ուրախ ձեր ժպտուն ու դրական տրամադրութենէն: Ես ալ բարեբախտաբար մուրող չեմ եղած եւ հիմա ալ չեմ, տնտեսական անապահովութեան կարծես տեսակ մը վարժուեցանք ամէնքս ալ. հայրենիքի ցաւերուն դէմ դրեր ենք փիլիսոփայութիւնը, իսկ գրիչը ձեռքէս վար ձգելու միտք չունիմ. եթէ նոյնիսկ ստիպուիմ խանութպան դառնալու կը գրէի ճամբուն, կը գրեմ եւ հիմա. ինչ ըսել կ'ուզէ, ուրիշ կը լինի մարդու տրամադրութիւնն ու աշխատանքը, երբ վաղուան հոգը չի ճնշէ ուսին. բայց այդ շռայլութիւնը չէ տրուած հայ արուեստագէտին, ան ալ իր աքսորուած օրերուն մասնատրապէս:

Առայժմ Փարիզ գալու հաւանականութիւն չունիմ. գուցէ մէկ-երկու ամիսէն հարկադրուիմ անցնելու Պոլիս, թէեւ ամենեւին հրապոյր չունի ինծի համար այդ միջավայրը: Պոլսէն ստացայ տոմսակ մը, որով ինծի թղթակից անդամ կ'ընտրեն Արուեստի տան¹²⁵, նամակ-հրաւեր մըն ալ Փարիզէն, ուր կար ձեր ստորագրութիւնը: Թերթերէն գիտեմ Արուեստի տան գոյութիւնն ու դասախօսութիւնները, բայց պարզ չէ ինծի ո՛չ իր նպատակը եւ ո՛չ ծրագիրը. ժողովրդական համալսարանի նման բան մը կը թուի, այն ատեն ի՞նչ է լինելու Փարիզի ճիւղի դերը, եւ ի՞նչ է մասնատրապէս թղթակից անդամի պարտականութիւնը, քանի որ իրաւունքներու մասին կարծեմ խօսիլն ալ անելորդ է:

Իմ ու Զաւոյի¹²⁶ յարգանքն ու բարեւները ձեզի:

ԼԵՒՈՆ ՇԱՆԹ

1922 մայիս 8

Մոնպելիէ

¹²⁴ ԳԱԹ, ՅՓՖ, թ. 61:

¹²⁵ Հայ Արուեստի Տունը հիմնուած է Պոլսոյ մէջ, 11 Դեկտեմբեր 1921ին, նպատակ ունենալով «*հետամտել հայ արուեստի զարգացման՝ համախմբելով հայ գրականութեան եւ գեղարուեստին բոլոր ճշմարիտ ուժերը եւ ստեղծելով որոնումներու միջավայր մը*» («Հայ Արուեստի Տան հիմնադիր ժողովը», *Ճակատամարտ*, 13 Դեկտեմբեր 1921): Կեդրոնական Խորհուրդի ատենապետն էր Վահան Թէքէեանը, իսկ ատենադպիրը՝ Զ. Ճ. Սիրունին: Կազմակերպական աշխատանքը աւարտած է երկու ամիս ետք («Հայ Արուեստի Տունը հայ ժողովուրդին», *Ճակատամարտ*, 10 Փետրուար 1922):

¹²⁶ Զաւօ (Զաւահիր) Ներսիսեան-Շանթ (1882-1945), հանրային գործիչ, Լեւոն Շանթի կինը:

Ազնիւ Տիկին Զապէլ Եսայեան,

Անակնկալ մը պիտի ըլլայ Ձեզի համար սոյն նամակս: Ողբերգական եղաւ մեր վերադարձը դէպի Գահիրե ուր հասած օրս իսկ կրտսեր եղբօրս¹²⁸ յուղարկաւորութեանը մասնակից եղայ՝ անսահման տառապանքով մը սահմռկած... Յետոյ միօրինակ ու դանդաղ օրերը սահեցան, հազալ սկսայ, եւ այնպէս շարունակուեցաւ, մինչեւ որ դժնդակ հիւանդութիւնը (թոքախտ) անկողնարկ ըրաւ ինձ ամիսներով, երկարատեւ եւ անյոյս ամիսներով:

Հիմայ կրնամ ըսել, գոնէ ես ինքս, թէ վտանգը անցուցի, եթէ նորանոր վերիվայրումներ չի մատնեն ինձ ահաւոր յուսալքումին:

Կը պատրաստուիմ Զուիցերիա, Լէյզին, մեկնելու: Հոն պիտի մնամ առնուազն երեք ամիս, կամ անելի, ինչ որ կախում պիտի ունենայ վիճակէս:

Մահուան ժպիտը աչքերուս հանդիպեցաւ խորհրդաւոր միջոցներու խաւարին ընդմէջէն եւ կեանքիս յարութիւնը կ'երագնէ, որովհետեւ կը սիրեմ երիտասարդութեանս արեւը: Երանի թէ բոլորովին փրկուէի այս այնքան դժնդակ յուսահատութենէն որ հոգիս անդունդէ անդունդ կը նետէ անողորձօրէն:

Կը յուսամ որ դուք շատ հանգիստ էք: Ձեր առանձնութեան արգաւանդ արշալոյսները կ'ողջունեն: Որքա՞ն գեղեցիկ էր «Հոգիս աքսորեալ»ը, ո-րուն հետեւեցայ մտքիս բոլոր հաճոյքովը¹²⁹: Իրապէս աքսորեալներ ենք բոլորս. մենք բոլորս որ Տառապանքին եւ Արուեստին զաւակներն եղանք, մենք բոլորս որ անծանօթ ենք միշտ մեր կեանքին ու մահուան հաղորդականութեանը մէջ՝ ուր երազի մը ստուերը կը փնտռենք ի զուր:

Բարեկամներս խորհեցան ի մի հաւաքել հիւանդութեանս ամիսներուն եւ անկէ առաջ գրած ոտանաւորներս, եւ այսպէս կազմուեցաւ «Արեւի ու Մահուան Երգեր»ը¹³⁰ որ մօտ օրէն լոյս կը տեսնէ¹³¹: Ես այն ժամանակ արդէն Լէյզին հասած կ'ըլլամ¹³² բայց դուք պիտի ստանաք օրինակ մը՝ իբրեւ խոնարհ ընծան բանաստեղծի մը սրտէն:

¹²⁷ ԳԱԹ, ՅՓՖ, թ. 41: Նամակի վերի լուսանցքին վրայ նշուած է՝ «Պատասխանում» 18 Օգոստ[ոսիս]:

¹²⁸ Մօտաւոր թուականը եւ եղբօր ինքնութիւնը չենք կրցած ճշդել:

¹²⁹ Զապէլ Եսայեանի *Հոգիս աքսորեալ* վէպը սկզբնապէս լոյս տեսած է մաս առ մաս Վիեննայի *Արեգ* ամսագրին մէջ (Զապէլ Եսայեան, «Հոգիս աքսորեալ», *Ա-րեգ*, Մարտ, Ապրիլ եւ Մայիս 1922):

¹³⁰ Արսէն Երկաթ, *Արեւի ու մահուան երգեր*, Գահիրե, [ա. տ.], 1922:

¹³¹ Տե՛ս՝ «Նոր հրատարակութիւն», *Արեւ*, 5 եւ 9 Յունիս 1922:

¹³² Երկու շաբաթ ետք, *Արեւ* հրատարակած է գիրքին յայտարարութիւնը եւ տեղեկագրած. «Կը լսենք թէ երիտասարդ հեղինակը քանի մը օր առաջ «Հունգարիա» նաւով Զուիցերիա մեկնած է իր խանգարումած առողջութիւնը վերականգնելու»:

Կրնա՞մ արդեօք խնդրել Ձեզմէ որպէսզի գրախօսական մը գրէք այս հատորիս մասին եթէ միայն ասիկա սիրելի թուի Ձեզի, եթէ միայն Ձեր հզօր միտքը գեղեցկութեան ժպիտ մը տեսնէ հոն:

Պիտի խնդրէի որ Ձեր գրախօսականը երեւէր «Ազգ-Պահակ»ի¹³³ մէջ, Ամերիկահայերուն համար մասնատրապէս, անոնց որոնք արդար քննադատութեան մը շունչին կը սպասեն միշտ՝ զգալու եւ տեսնելու համար համասփիտ գեղեցկութիւնը կեանքի ու մահուան արեւներուն:

Վստահ եմ որ պիտի չի մերժէք խնդրանքս որուն համար կանխապայտ շնորհակալութիւններս կը յայտնեմ:

Իբրեւ սրտակից քրոջ մը՝ կը համարձակիմ Ձեզի յայտնելու որ նոր հատորիս հասոյթովն է որ դարմանել պիտի տամ հիւանդութիւնս որ սպառն տարագիրի կեանքս Արեւի ու Մահուան միջեւ...

Ուրախ պիտի ըլլայի, անհունօրէն ու սրտազեղօրէն ուրախ եթէ երբեմն գրէիք ինծի, եթէ երբեմն Ձեր աքսորեալ հոգիին կանչը հասնէր իմ աքսորեալ հոգիիս:

Հասցէս կու տամ վարը եւ կը խնդրեմ որ բարի ըլլաք սրտապնդելու ինձ Ձեր մտքին եւ սրտին խանդաղատանքովն որուն քաղցրութիւնովը միշտ թաթաւուն են Ձեր բոլոր գրուածքները:

Մինակս կ'ըլլամ Զուիցերիա: Հոս կը թողում Ծաղիկս ու Բերկրիկս¹³⁴, անոնց համար պիտի ապրիմ, անոնց համար կը սիրեմ վիշտը որուն հրապոյրը պիտի գտնէք «Արեւի ու Մահուան Երգեր»ուն մէջ:

Եղբայրական ջերմագին բարեւներով՝

ԱՐՍԷՆ ԵՐԿԱԹ

Նոր հասցէս՝

Arsène Yergath Chamlian

Sanatorium “Les Chamois”¹³⁵

Leysin

(Suisse)

համար: Առողջութիւն կը մաղթենք համակրելի հեղինակին» («Լոյս տեսաւ», Արեւ, 19 Յունիս 1922):

¹³³ *Ազգ-Պահակ* (1921-1922), ամերիկահայ օրաթերթ (1923էն՝ *Պայքար*), որ ծնունդ առած է Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան հիմնադրութեան (Հոկտեմբեր 1921) յաջորդած *Ազգ* (հայ ռամկավար) եւ *Պահակ* (վերակազմեալ հնչակեան) թերթերու միացումէն: 1922ին, Եսայեան աշխատակցած էր *Ազգ-Պահակ*-ին, լոյս ընծայելով *Արգելքը* վէպը: Մեզի յայտնի չէ, թէ գրախօսած է Արսէն Երկաթի հատորը:

¹³⁴ Ծաղիկ Ճէրիտեան՝ Արսէն Երկաթի կինը, նկարչուհի: Բերկրուհի՝ անոնց դուստրը:

¹³⁵ Հիանդանոցը պանդոկ մըն էր, որ վերածուած էր հիւանդանոցի, 95 անկողիններով (A. Rollier, “Tuberculosis Finds Cure in the Leysin Heliotherapy Clinics”, *The Modern Hospital*, September 1923, էջ 257):

Է.-ՎԱՐԴԱՆ ՄԱԽՈՒՆԵԱՆ¹³⁶

Յարգելի Տիկին

Ստացայ Ձեր նամակը – շնորհակալ եմ: Երբ Ձեր վերջին հրատարակությունը «Հոգիս աքսորեալ» ինձ հասավ¹³⁷ առաջին հետաքրքրությունս եղավ տեսնել թե՛ հայ տիկին մը ո՞ր աստիճանի գիտակ է իւր մայրենի լեզուն եւ ի՞նչ են այն հոգեկան տրամադրութիւնք որք զինքը մղած են գրել, ինչպէ՞ս ըմբռնած է նիւթը եւ անոր արտայայտման միջոցներու գործածությունը – զի ամէն ինչ որ վսեմ զգացումէ մը կը բղխի գեղարուեստ է ինձ համար եւ արտայայտութեան միջոցը երկրորդական ըստ իս:

Գեղարուեստականի մը գործը դատել կրնալու համար բաւ է տեսնալ նկարչին մէկ գործը միայն, կարդալ գրքի մը մէկ էջը, լսել երաժշտութեան մը քանի մը երգ-հանգը [sic]՝ զգալու համար թէ ո՞վ է գեղարուեստականը, եւ ես Ձեր գրքոյկի առաջին տողերը միայն կարդալուս դրած էի զՁեզ՝ արդէն գրողներու նոյն շարքին, որոց գրիչը technique բոլոր սրբութեանց գիտակ, բարձր զգացումներէ ծնած վսեմ գաղափարներու հլուօրէն կը հպատակի: Չեմ զարմանար, երբ կըսէք թէ «գեղարուեստի աշխարհին մէջ նկարչութիւնը Ձեզ ամենէն մերձաւորը եւ ընտանին կը թուի»: Կոչուած գեղարուեստական մը պարտի ունենալ գեղարուեստի բոլոր ճիւղերու նախազգացումը, *ճաշակ* (ինչ տգեղ բառ է): Ես տեսած չեմ *նկարիչ* մը որ երաժշտութեան եւ բանաստեղծութեան անընդունակ ըլլայ – գործը թերի է: Այս ճշմարտութեան ապացոյց մ'է Ձեր «Հոգիս աքսորեալ»ը, ուր Դուք նկարչի մը իւր ասպարէզին մէջ ունեցած յուսախափութիւնք [sic] այնչա՛փ կենդանի կերպով կրցած էք երեւակայել եւ պատկերացնել: Հոն ոչ թէ «յանդգնութիւն», ինչպէս Դուք կըսէք, այլ գեղարուեստական առողջ հոգեբանութիւն եւ բնատուր ծիրք գտայ:

Խնդրեմ ընդունիլ, յարգելի Տիկին, շնորհակալութեանցս եւ խորին յարգանացս հաւաստին

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱԽՈՒՆԵԱՆ

Nice 24 յունիս 1922

¹³⁶ ԳԱԹ, ՅՓՖ, թ. 55:

¹³⁷ Զապէլ Եսայեան, *Հոգիս աքսորեալ*, տպ. Մխիթարեան, Վիեննա, 1922: Տե՛ս՝ «Ստացուած հրատարակութիւններ», *Ապագայ*, 10 Յունիս 1922:

Մանչեսթր, 20 Սեպտեմբեր] 1922
Համեստ[ա]փ[այլ] Տիկին

Զ[ապէլ] Եսայեան

Փարիզ

Տիկին,

Ստացայ Ձեր 9 Սեպտեմբեր] թուակիր նամակը: Բայց այս վերջին օրերուն հանդիսատես եղանք այնպիսի սարսափելի աշխարհաւեր դէպքերու, որ հնար չեղաւ իսկոյն պատասխանել¹³⁹:

Հայ ժողովուրդի արդէն ցանցառ դարձած շարքերն տակաւ կ'նստանան եւ [կը] կոտորակուին եւ գերմարդկային ջանք ու ճիգ պէտք է պաղարին մնալու համար:

Քրիստոնեայ, քաղաքակիրթ, արդարութեան համար կոռուղ եւ մարդասէր Եւրոպան ես վաղուց թաղած էի: Բայց ամէն անոնք, որոնք դեռ բարոյապէս սնանկ եւրոպացիին վրայ յոյսեր ունէին ահա կրնան այժմ գոնէ համոզուիլ տեսնելով Զմիւռնիոյ առջեւ եւրոպական մեծ տէրութեանց խաղացած քօմէտին¹⁴⁰....:

Այ այս վերջին Զմիւռնիոյ ողբերգութիւնը եկաւ կնիքը դնել բարոյապէս սնանկ Եւրոպայի գերեզմանին:

Արին ցանեցին, արին պիտի հնձեն:

Ձեր փափաքը մասնաւոր նկատողութեան առի: Հայ Գողգոթեան 2 հատոր 968 էջ [եւ] 134 նկար պատրաստ է: Ա. հատորը տպագրուած է 430 էջ եւ 70 նկարով¹⁴¹. Հոկտեմբերի առաջին օրերուն ի վաճառ կ'ելլէ¹⁴²:

Թէպէտ վաճառման ամբողջ գործը եւ արդիւնքը մասնաւոր յանձնախումբի մը միջոցաւ հայ որբերուն նուիրուած ըլլալու¹⁴³ ոչ ոքի նուէր չպիտի տրուի, բայց Ձեզ բացառաբար մէկ հատ կը նուիրեմ. պայմանով որ ոչ ոքի չըսէք, զի ուրիշներ ալ պիտի ուզեն եւ *անհնար է* գոհացում տամ:

Արդէն առաջին հատորին մէջ պիտի գտնէք Ձեր փնտռած դրուագներն ու նկարները: Հայ թշուառ ժողովուրդը խրախուսեցէք որ չի բարոյալքուի, եթէ բարոյալքուի ու անձնավստահութիւնը ցեղին գոյութեան կորսնցնէ

¹³⁸ ԳԱԹ, ՅՓՖ, թ. 67: Գրուած է Մանչեսթրի Հայոց Առաջնորդարանի նամակաթուղթին վրայ (հասցէ՝ 229, Upper Brook Street: Հեռաձայն՝ 1074-Rusholme):

¹³⁹ Կ'ակնարկէ Զմիւռնիոյ աղէտին (9-22 Սեպտեմբեր 1922):

¹⁴⁰ Կատակերգութիւն (Ֆր.): Կ'ակնարկէ դաշնակից նաւերու ներկայութեան Զմիւռնիոյ նաահանգիստին, որոնք սկզբնապէս չեն յօժարած քարափին վրայ կուտակուած հայ եւ յոյն բնակչութիւնը փրկել:

¹⁴¹ Գրիգորիս Ծ. վարդ. Պալաքեան, *Հայ Գողգոթա. դրուագներ հայ մարտիրոսութենէն. Պերլինէն դէպի Զօր, 1914-1920*, Ա. հատոր, Մխիթարեան տպարան, Վիեննա, 1922: Բ. հատորը յոյս տեսած է յետմահու (Փարիզ, 1959):

¹⁴² Ծանուցումը տե՛ս՝ *Արեգ*, Հոկտեմբեր 1922, էջ 644:

¹⁴³ Տե՛ս՝ Պալաքեան, *Հայ Գողգոթա*, էջ 425:

ահա այն ատեն հայ ժողովուրդը պիտի սրբուի ազգերու պատմութենէն. ծանր օրեր կ'անցնինք: Ձեր գրագէտի հզօր գրչով քաջալերութեան ցօղ մը կաթեցուցէք հայ յուսահատ եւ այրած հոգիներուն մէջ:

Քարեկամական ողջունիւ
Գ. ՎՐԴ. ՊԱԼԱՔԵԱՆ

Թ.- ՓԱՆՈՍ ԹԵՐԼԵՄԷՋԵԱՆ¹⁴⁴

31 Jan[uary] 1923¹⁴⁵
New York

Սիրելի տիկին Եսայան [sic],

Պոլսում, իր ժամանակին, Քո խրկած «Հոգիս Աքսորեալ» գրքոյկը ստացեր եմ: Այդ նուրբ, հոգեբանական գործի վրայ հիացեր եմ, եւ մի քանի գրագէտների ալ տուեր եմ կարդալու: Անկեղծօրէն երախտապարտ եմ որ ինձ այդպէս նուէր մ'ըրած էիք:

Երբէք չկարծես որ Քեզ մոռցած էի. կը հետեւիմ՝ որքան հնար է՝ Քո գրական եւ քաղաքական գործունէութեան: Լսեցի որ սկանտինաւեան երկիրներ պիտի չունես հայ դատի համար պրօպականտա ընելու, յաջողութիւն. բայց հաւատացած եմ որ ուժերիդ 100ին 90ը գրականութեան կուտաս: Ներիր որ այսպէս ուշ կը գրեմ:

Ինձ ալ աշնան հովերը դեղնած տերեւի մը պէս այստեղ ձգեցին¹⁴⁶: Ա Բ Գիմէն պիտի սկսինք կեանքը, երբ ձեռնու[ը]նիս կը դողայ եւ ծերացած ենք: Անհուն անորոշութիւն մ'առջեւ, ստիպ[ողա]բար լեզու սովորելու եւ աշխատելու պիտի սկսիմ:

Համբոյրներս ձեռներիդ

Փ. ԹԵՐԼԵՄԷՋԵԱՆ

Հասցէս՝ - New York
129 E. 26 St.

Ժ.- ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԱՍԷՇԵԱՆ¹⁴⁷

Նիս, Hotel de la Paix, Nice,
7 Փետր[վար] 1924

Սիրելի տիկին

Շատ եմ ցաւում որ պատեհութիւն չունեցայ Ձեզ ամէլի երկար տեսնելու Փարիզում, ինչ որ շատ փափագում էի:

¹⁴⁴ ԳԱԹ, ՅՓՖ, թ. 47: Գրուած է *Հայաստանի կոչնակի* նամակաթուղթին վրայ (The Gotchnag / An Armenian Weekly / 287 Fourth Ave., New York):

¹⁴⁵ Նամակի առաջին հրապարակումին մէջ, անգլերէն այս թուագրումը կարդացուած է հայերէն՝ 31 Յունիս 1923 (Չուգասգեան, «Նորայայտ նամակներ», էջ 154):

¹⁴⁶ Թէրլէմէզեան Նիս Եորք ժամանած էր 4 Յունուար 1923ին («Ժամանում», *Հայաստանի կոչնակ*, 20 Յունուար 1923, էջ 84):

¹⁴⁷ ԳԱԹ, ՅՓՖ, թ. 58: Վերի ձախ լուսանցքին վրայ գրուած է «18 Փետրվար», որ վստահաբար Եսայեանի պատասխանի թուականն է:

Թեհրանից ստացած եմ Օմար Խայեամի¹⁴⁸ քառեակները, որից մի օրինակ Յովսէփ Միրզայեանը¹⁴⁹ նուիրել է Ձեզ. այսօրայ փոստով ուղարկում եմ Ձեզ¹⁵⁰:

Նոյնպէս Պ. Սիմոն Յակոբեանը¹⁵¹ յանձնարարել է ինձ, ուղարկել Ձեզ 400 ֆրանկ, որ այսօր մանդայով¹⁵² ուղարկում եմ, խնդրելով, որ բարեհաճէք ստացումը յայտնել ինձ:

Եկայ այստեղ մի քիչ ազատուելու հիւսիսային օդից¹⁵³. եւ իրաւ իրաշալի օդ է այստեղ. բայց կեանքի ժխորը չափազանց մեծ է աշխատել կարենալու համար:

Արտագին բարեւներով եւ յարգանքով՝

Յ. ՄԱՍԷՇԵԱՆ

ԺԱ.- ՄԱՔՍՈՒՏ ՄԻՈՐԴԱՏԵԱՆՑ¹⁵⁴

Պրիւսէ, 1 Փետրուար 1925

Սիրելի Տիկին Զապէլ Եսայեան,

Գործի բարդութիւններ ու ընտանեկան եւ ընկերային բռնաւոր պարտականութիւններ միանալով ջղային գրգռութեան զիս անկարող դարձուցին գոհացում տալու հոգիիս ամենաջերմ բաղձանքներուն որոնց առաջինն էր ձեզի գրել: Բայց չէ՞ մի որ գրելու համար խաղաղ միտք մը հարկաւոր է ու այդ է որ կը պակսէր: Դուք վերջին մէկ անգամուն գրած էիք թէ 2-3 օրով Պրիւսէլ պիտի գաք – իսկ ես կը յուսայի Յունուար 3ին Ա[րշակ]

¹⁴⁸ Օմար Խայեամ (1048-1131), պարսիկ բանաստեղծ եւ փիլիսոփայ:

¹⁴⁹ Յովսէփ Միրզայեան (1868-1935), իրանահայ հանրային գործիչ եւ թարգմանիչ: Հ. Յ. Դաշնակցութեան նախկին անդամ: Եղած է Իրանի խորհրդարանի պատգամաւոր:

¹⁵⁰ Օմար Խայեամ, *Բարա Թաիեր եւ զանազան*, թարգմ. Յովսէփ Միրզայեան, Թեհրան, 1923: Նոյն տարին, Լեւոն Մեսրոպ հրատարակած էր քառեակներու իր թարգմանութիւնը, յայտնելով, թէ Թեհրանի մէջ տեսած էր Միրզայեանի թարգմանութիւնը. «Դժբախտաբար, եթէ չեմ սխալիր, Միրզայեանց դեռ հրատարակութեան քուած չէ այդ թարգմանութիւնը, որուն մէջէն քանի մը հատերը կարդացած է ինձի» (Լեւոն Մեսրոպ, *Օմար Խայեամ. կեանքը եւ գործը եւ իր քառեակները պարսկերէն բնագրէն թարգմանուած*, տպ. Ներսէս, Փարիզ 1923, էջ 37):

¹⁵¹ Սիմոն Յակոբեան (1880-1942), գրականագէտ: Հ. Յ. Դաշնակցութեան նախկին անդամ: Հրատարակած է *Արեգ* հանդէսը (1922-24) Վիեննայի եւ Պերլինի մէջ: 1924ին ներգաղթած է Խորհրդային Հայաստան, ուր ստալինեան բռնութիւններուն զոհ դարձած է:

¹⁵² Վճարման թղթատարական հրահանգ (ֆրանս. mandat):

¹⁵³ Մասէիեան Պարսկաստանի դեսպանն էր Գերմանիոյ մէջ (1912-1927):

¹⁵⁴ ԳԱԹ, ՅՓՖ, թ. 59: Գրուած է սեփական նամակաթուղթի վրայ (M. MIHRTADIAN / Ingénieur des Arts et Manufactures (E.C.P.) / Constructeur de Bétons Armés):

Չ[օպանեան]ի¹⁵⁵ յօբելանսին ներկայ գտնուիլ¹⁵⁶: Չը յարմարեցաւ: (Այստեղ գրական երեկոյթ մը տեղի ունեցաւ ուր Մալեզեան¹⁵⁷ վերջին քա-ռորդ դարու հայ գրականութեան վրայ ճառելով՝ իր մասին միայն խօսեցաւ եւ իր ոտանաւորները արտասանել տուաւ ու այդ առթիւ Չ[օպանեան-ն]էն ալ մի քանի կտորները արտասանուեցան. ես ալ խօսք առի յիշեցնելով քաղաքակիրթ ժողովուրդի մը յարգանքի պարտքը դէպ ի իր ազգային գործիչները, բայց Մալեզեան իր նկարագրականին մէջ չյիշեց իմ միջամտութիւնս¹⁵⁸. արդիւնք մը յառաջ եկաւ ու պիտի գայ:)

«Տեղերը կը բռնուին» գրած էիք: «Բռնուած են» կրնայիք գրել: Ատիկա գիտցայ Բաշալեանին¹⁵⁹ հոս գալէն ի վեր. Ներսէսեան բերաւ ծխախոտի նմոյշներ եւ սա տեղեկութիւնը թէ՛ ծխախոտի արտահանումը ազատ է, կը բաւէ դիմել արտադրութեան ընկերակցութեան կեդրոնին որ պետական չէ: Ն[երսէսեան] պատրաստուած է մեկնիլ Մոսկուա եւ Կովկաս: Այժմ Նիս գացած է կամ պիտի երթայ հօրը մօտ¹⁶⁰: Պ[արոն] Մանդինեան զիս յուսախաբ ըրաւ քիչ մը¹⁶¹:

Յովսէփի Միանսարեան անունով մէկը անցաւ ասկէ փոքրով Պեղին երթալու համար եւ ինձ դիմեց. վստահելի մարդ է արդեօ՞ք¹⁶²:

Սիրայիր զգացումներով

Մ. ՄԻՀՐԴԱՏԵԱՆՑ

Հապճեպ

¹⁵⁵ Արշակ Չօպանեան (1872-1954), ֆրանսահայ գրագէտ եւ հանրային գործիչ:

¹⁵⁶ Չօպանեանի փարիզեան յօբելանսը տեղի ունեցած է 3 Յունուար 1925ին, «Կա-ւօ» սրահին մէջ («Ա. Չօպանեանի յօբելանսի հանդէսը», *Ապագայ*, 10 Յունուար 1925):

¹⁵⁷ Վահան Մալեզեան (1871-1966), բանաստեղծ եւ հանրային գործիչ:

¹⁵⁸ Յօբելանսը տեղի ունեցած է 28 Դեկտեմբեր 1924ին, Պրիքսէլի Հայ Ակումբին մէջ, իբրեւ գրական երեկոյի մը երկրորդ մասը՝ յայտագրէ դուրս («Պելճիքահայ կեանքը», *Ապագայ*, 3 Յունուար 1925):

¹⁵⁹ Լեւոն Բաշալեան (1878-1943), արձակագիր եւ հանրային գործիչ:

¹⁶⁰ Խօսքը թերեւս վաճառական, Լոնտոնի եւ Փարիզի պարսկական նախկին հիւ-պատոս Ներսէս խան Ներսէսեանի (1863-) մէկ որդիին մասին է:

¹⁶¹ Ակնարկութիւնը թերեւս 1927ին Փարիզի 16րդ թաղամասը ապրող վաճառական Վլատիմիր Մանտէնեանի մասին է (*Ֆրանսահայ տարեգիրք*, տպարան Մասիս, Փարիզ, 1927, էջ 329):

¹⁶² Ինքնութիւնը անյայտ է:

Սիրելի տիկին] Ջապել,

Վե՛րջապէս ստացայ երկտող մը Ձեզմէ՛¹⁶⁴: Ճիշտ էք գուշակեր. շատ էի նեղացած: Բայց տուեր էք արդէն Ձեր արդարացումը,- հայ գրողին վիճակը, որմէ ամէն մէկս կը տառապինք մեր չափովը եւ որ մարդս ի՛սկապէս կը վերածէ երբեմն գրի մեքենաներու: Այդ գրի մեքենան երբեմն ես ալ կը դառնամ, այնպէս որ դիւրաւ կ'ըմբռնեմ Ձեր հոգեկան վիճակն ու տառապանքը՝ երբ Ձեր հոգին իր ժամերուն տէրը չէ:

Կը յուսամ թէ այս անգամուան խոստումնիդ այլեւս կոչուած է կատարուելու: Կը սպասեմ մեծ անձկութեամբ Ձեր այնքան թանկագին աշխատակցութեան¹⁶⁵:

«Նաւասարդ»ի¹⁶⁶ առաջին տարին փակուեցաւ. բայց գիտնաք հոգեկան եւ ֆիզիքական ի՛նչ վատնում պէտք եղաւ տարին բոլորելու համար. չեմ գիտեր թէ ստացա՞ք բոլոր թիւերը. ամէն պարագայի մէջ ես դրկած եմ բոլորն ալ: Իմացուցէք որը չունիք:

Հիմա տպագրութեան յանձնած եմ ք. շրջանի ա. թիւը: Ուշացաւ այս թիւին տպագրութիւնը՝ որովհետեւ ռումէն տպարանը ուր լոյս կը տեսնէ ձուլել տուաւ նոր գիր: Այս տարի շատերը խոստացած են աշխատակցիլ: Տեսնենք: Սա հաւաստեմ Ձեզ միշտ տեղն է կորովս, եւ միտք ալ չունիմ յուսահատելու՝ ինչ ալ ըլլան ճամբուս վրայ դիզուած դժուարութիւնները: Ու այդ դժուարութիւններէն շատ կան, հաւատացէք, գաղղութի մը մէջ մանաւանդ՝ ուր հողէն ուժ ծծելու սիրտը չկայ մարդուս քով: Եւ անեցուցէք նաեւ սա որ ձեռնարկը կ'ըլլայ անհատական համեստ ուժերով՝ առանց դուրսէն ակնկալութիւններու, կամ կուսակցութեան մը բարոյական ու նիւթական հովանիին, ինչպէս է պարագան այս պահուս լոյս տեսնող գրեթէ մեր բոլոր պարբերականներուն:

Եթէ ունիք վէպ մը «Նաւասարդ»ին տալու՝ կրնանք առանձին հատորով ալ տպել, ինչպէս «Արեգ»ը¹⁶⁷ կ'ընէր: «Նաւասարդ»ը կը յուսամ թէ ի վիճակի պիտի ըլլայ շահ մը ձգելու իր աշխատակիցներուն: Յետոյ ձեզ ըսած էի

¹⁶³ ԳԱԹ, ՅՓՖ, թ. 71:

¹⁶⁴ Եսայեան նամակ գրած էր Սիրունիին 1923ի կէսերուն (Վաչէ, «Արձագանգ», Նաւասարդ, Ա. պրակ, Սեպտեմբեր 1923, էջ 30):

¹⁶⁵ Եսայեան Նաւասարդին աշխատակցած չէ:

¹⁶⁶ Նաւասարդ, գրկան պարբերաթերթ: Լոյս տեսած է Պուքրեշի մէջ, 1923-26ին, Յ. Ճ. Սիրունիի խմբագրութեամբ:

¹⁶⁷ Արեգ, գրական-գիտական ամսագիր (1924ին՝ երկշաբաթաթերթ): Լոյս տեսած է Վիեննայի մէջ, 1922-24ին, Սիմոն Յակոբեանի խմբագրութեամբ:

Արտաշէս Յարութիւնեանի¹⁶⁸ մասին Ամերիկայի մէջ Ձեր սկսած յօդուածաշարքին՝ որ կէս մնաց¹⁶⁹: Չէ՞ք ուզեր շարունակել «Նաւասարդ»ին մէջ: Ամէն պարագայի մէջ կը հաւատամ թէ յուսախաբ չէք ըներ զիս այս անգամ:

Գալով ինծի՝ բախտը զիս առայժմ Պուքրէշ կը պահէ: Ստիպուած եմ մնալ հոս մինչեւ կնոջս պարագաներուն Պոլիս կարենալ դառնալը: Յետոյ կ'ուզեմ Փարիզ անցնիլ¹⁷⁰, ուր երկուքուկէս տարիէ ի վեր կը գտնուին մայրս ու եղբայրս¹⁷¹:

Հոս կեանք չկայ մտաւորականի մը համար: Միակ առաւելութիւնը զոր այս շրջանը ունի՝ չգոյութիւնն է կուսակցական ամուլ պայքարներուն կամ տեղական սին վէճերուն: Մեր դրացի Պուկարիային ճիշտ հակառակը: Այնպէս որ ջիղերը կը կազդուրուին գոնէ հոս մարդուն:

Վերջերս ձգեցի «Նոր Արշալոյս»¹⁷² թերթին մէջ ունեցած պզտիկ աշխատանքս, որ հեռու էր հոգեկան կամ նիւթական միսթարութիւն տալէ ինծի. պարզապէս լուր խմբողի կամ փորձ նայողի մը գրաստային աշխատանքը: Առայժմ համեստ գործ մը ունիմ գրասենեակի մը մէջ, որ «Նաւասարդ»ով զբաղելու առիթ կու տայ ինծի: Կ'աշխատակցիմ նաեւ «Հայրենիք» ամսագրին¹⁷³: Չեմ գիտեր թէ տեսնելու առիթը ունիք: Հոն հրատարակեցի Մեծարենցի¹⁷⁴, Վարուժանի¹⁷⁵, Զարդարեանի¹⁷⁶ մասին, ինչպէս նաեւ պատմեցի «Ազատամարտ»ի սերունդը¹⁷⁷: Չեմ գիտեր թէ պիտի կարենա՞մ շարունակել: Պիտե՞նին շատ կարճեցուցած են այժմ:

¹⁶⁸ Արտաշէս Յարութիւնեան (1874-1915), արեւմտահայ գրադատ եւ բանաստեղծ, Մեծ Եղեռնի զոհերէն:

¹⁶⁹ Զապէլ Եսայեան, «Արտաշէս Յարութիւնեան», *Նաւասարդ*, Յուլիս 1922, էջ 387-93 եւ Օգոստոս 1922, էջ 451-456:

¹⁷⁰ Սիրունի Պուքրէշ ապրած է մինչեւ կեանքին վերջը, բացառելով 1944-55ին Սիպերիոյ մէջ արքայի տարիները:

¹⁷¹ Գրիգոր Զօյջեան (1896-1975), լուսանկարիչ:

¹⁷² *Նոր արշալոյս*, ռումանահայ եօթեայ: Լոյս տեսած է Պուքրէշի մէջ, 1922-33ին: Պատասխանատու տնօրէն եւ խմբագիր՝ Պարոյր Լեւոնեան:

¹⁷³ *Հայրենիք*, ամերիկահայ գրական ու քաղաքական ամսագիր (1922-70, 1968-70ին՝ եռամսեայ): Լոյս տեսած է Պոստընի մէջ, Ռուբէն Դարբինեանի (1922-68) եւ Մինաս Թէօլեօեանի (1968-70) խմբագրութեամբ:

¹⁷⁴ Յ. Ճ. Սիրունի, «Գիծեր Միսաք Մեծարենցի կեանքէն», *Հայրենիք ամսագիր*, Օգոստոս 1923, էջ 57-68:

¹⁷⁵ Յ. Ճ. Սիրունի, «Գիծեր Դանիէլ Վարուժանի կեանքէն», *Հայրենիք ամսագիր*, Նոյեմբեր 1923, էջ 33-52:

¹⁷⁶ Յ. Ճ. Սիրունի, «Ռուբէն Զարդարեան», *Հայրենիք ամսագիր*, Յունուար 1925, էջ 28-43:

¹⁷⁷ Յ. Ճ. Սիրունի, «"Ազատամարտ"ի սերունդը», *Հայրենիք ամսագիր*, Յունուար-Մայիս, Յուլիս-Հոկտեմբեր 1924:

Հոս գրական շրջանակ ալ չկայ: Օտեանը¹⁷⁸ մեկնեցաւ Սուրիա¹⁷⁹: Փակագծի մէջ: Տիկ. Անայիս¹⁸⁰ ալ հոս էր: «Հայ կին»ին¹⁸¹ դրկած թղթակցութիւններէն կը կոտորած որ կատողած ըլլալու է «Նաւասարդ»ի մէջ գրուած մէկ հատուածիս առթիւ, ուր կ'ըսէի թէ Ջապէլ Եսայեանէն եւ քիչ մըն ալ Սիպիլէն¹⁸² զատ ուրիշ կին գրագէտ չունինք¹⁸³: Միտքէս իսկ չանցաւ ինքը. բայց կ'երեւայ թէ շատ ազդուներ է, ինչպէս գուշակեցի «Հայ կին»ին մէջ «Մառցի» ստորագրութեամբ իր գրածներէն¹⁸⁴:

Հոս է նաեւ Գօլանճեանը¹⁸⁵: Երբ Գօլանճեան կ'ըսեմ հասկցէք մէկը որուն կը պակսի հաւասարակշռութիւնը, եւ զոր ամէնը զբօսանքի նիւթ կ'ընեն:

Կ'աւարտեմ նամակս՝ սպասելով Ձեր պատասխանին, որ կը յուսամ չուշանար:

Սիրալիք բարեւներով՝
Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

¹⁷⁸ Երուանդ Օտեան (1869-1926), երգիծագիր, վիպագիր եւ թարգմանիչ:

¹⁷⁹ Օտեանին նուիրուած ողջերթ մը տեղի ունեցած է 27 Յունուար 1924ին, Հայ Արուեստի Տան Պուրքէշի անդամներուն եւ Նաւասարդ ու Նոր արշալոյս թերթերու խմբագրութիւններուն մասնակցութեամբ (Վաչէ, «Արծազանգ», Նաւասարդ, Դ. պրակ, 1923-1924, էջ 130):

¹⁸⁰ Անայիս (Եսիիմէ Աւետիսեան, 1872-1950), բանաստեղծուհի:

¹⁸¹ Հայ կին, կնոջական հանդէս: Լոյս տեսած է Կ. Պոլսոյ մէջ, 1919-33ին: Պատասխանատու տնօրէնուհի եւ խմբագիր՝ Հայկանուշ Մառք:

¹⁸² Սիպիլ (Ջապէլ Ասատուր, 1863-1934), բանաստեղծուհի:

¹⁸³ Յ. Ճ. Սիրունի, «Տէրվիշին պատմածները», Նաւասարդ, Ա. հատոր, Զ. պրակ, 1924, էջ 165-170:

¹⁸⁴ Հաւանաբար կ'ակնարկէ հետեւեալ պարբերութեան.

«Քանի որ հայ գրականութեան մասին կը խօսինք, ըսեմ ձեզի թէ բան մը զիս շատ կը զարմացնէ: Ինչո՞ւ արդեօք գրականութեամբ զբաղող կարգ մը պարոններ առիթը չեն փախցնէր պախարակելու համար հայ գրագիտութիւնները, քիչ բացառութեամբ, ինչո՞ւ կը փնտրեն անոնց մօտ այն կատարելութիւնները որոնք ունենալէ շատ ու շատ հեռու ենք իրենք:

Եթէ կիներուն մէջ չկան Ժորժ Սանտեր, կոմսուհի Նօայլներ, Մարսէլ Դինայիրներ, միթէ այրերուն մէջ չկա՞ն Իբօլիթ Դէներ, Անաթօլ Ֆրանսներ, Քիսամաքէտներ» (Մառցի, «Պուրքէշէն նամակ», Հայ կին, 1 Սեպտեմբեր 1924, էջ 1815). նաեւ՝ Մառցի, «Պուրքէշէն նամակ», Հայ կին, 1-16 Դեկտեմբեր 1924, էջ 1909:

¹⁸⁵ Երուանդ Գօլանճեան (1880-1957), արեւմտահայ բանաստեղծ:

ԺԳ.- ՇԻՐՎԱՆՁԱԴԵ¹⁸⁶

17 Դեկտեմբեր 25 թ. Պարիզ

Սիրելի տիկին Ջ. Եսայեան,

Լսել եմ հիանդ էք: Իրատունք չունիք: Ձեր կեանքը մեզ հարկաւոր է, այսինքն՝ ազգին: Պահպանեցէք նրան, ապա թէ ոչ – կը լինիք ոճրագործ: Առողջութիւն, շուտափոյթ եւ դէպի գործ...

Միշտ յարգող եւ պատուող

ՇԻՐՎԱՆՁԱԴԵ

ԺԴ.- Հ. ՍԻՄԵՈՆ ԵՐԵՄԵԱՆ¹⁸⁷

Asolo 15-3-1926

Ազնիւ Տիկին Ջ. Եսայեան

Մեր ցեղին պատիւ կը համարիմ այս ներփակ գրութիւնը. Խարախանեանի¹⁸⁸ մասին կը գրէ Մուսոլինի¹⁸⁹ վարչապետին հիմնած “Il Popolo d’Italia” օրագիրը¹⁹⁰, որ է պաշտօնական օրկանը ֆաշիստ կառավարութեան: Անշուշտ նպաստաւոր չէ, ըլլալով մոլեգին հակառակ գոմունիզմի, սակայն ամբողջ յօդուածը Խարախանեանի դիւանագիտական կարողութիւնը դրուատելով, փառքին լուսապսակը հայ ցեղիս ճակտին զարդն կ’ըլլայ: Գուցէ Խ[որհրդային] Հ[այաստանի] մեր երկրին վարիչներուն անծանօթ ըլլայ այս, եւ ատոր համար Ձեր հասցէին զայն կը յղեմ[.] ուր որ անկ է իմացուցէք:

Ես Ձեր երկերն վաղուց է որ չեմ տեսած, ոչ մէկ գիրք ինծի յղած էք իմ «Ազգային Դէմքեր» յաջորդ հատորներու համար¹⁹¹, եւ ոչ իսկ Ձեր «Ատանայի» կոտորածներու մասին գրած հատորն¹⁹², զոր վարձատրելու ժիւրիներուն¹⁹³ գլուխն եղած եմ Ժամանակին, եւ 10 օրինակ գնած եմ եւ տարա-

¹⁸⁶ ԳԱԹ, ՅՓՖ, թ. 62:

¹⁸⁷ ԳԱԹ, ՅՓՖ, թ. 40:

¹⁸⁸ Լեւոն Կարախան(եան) (Lev Karakhan, 1889-1937), հայազգի բոլշեւիկ գործիչ: 1923-26ին Խորհրդային Միութեան դեսպանն էր Չինաստանի մէջ: Գնդակահարուած է ստալինեան մաքրագործումներուն ընթացքին:

¹⁸⁹ Պենիթօ Մուսոլինի (1883-1945), իտալացի քաղաքական գործիչ եւ լրագրող: // *Popolo d’Italia*ի համահիմնադիր ու հրատարակիչ (1914-22): Իտալիոյ մենատէր (1922-43):

¹⁹⁰ *Il Popolo d’Italia*, իտալական օրաթերթ (1914-43): Ա. աշխարհամարտէն ետք, ֆաշական շարժման բանբերը եղած է:

¹⁹¹ Հ. Սիմեոն Երեմեան, *Ազգային դէմքեր*, Ա.-Ժ. հայրոր, տպ. Ս. Ղազար, Վենետիկ, 1913-1933: Զապէլ Եսայեան ներառնուած չէ այս նամակէն ետք լոյս տեսած Երեմեանի իններորդ (1931) եւ տասներորդ (1933) հատորներուն մէջ:

¹⁹² Զապէլ Եսայեան, *Աւերակներու մէջ*, Կ. Պոլիս, 1911:

¹⁹³ Դատակազմներուն (ֆրանսերէն):

ծած իմ բարեկամներու: Լսած եմ որ «Երեւան»ի¹⁹⁴ մէջ կը գրէք, բայց այդ թերթն ալ ինձի չի գար: Բաշինջախեանի¹⁹⁵ [sic] նկարչի մասին «Նոր փիւնիկ»ի¹⁹⁶ մէջ խօսած ատեն, գնահատական տողեր ունէի Ձեր նկարչագեղ ոճի մասին, անշուշտ զայն կարդացիք¹⁹⁷: - Կը կրկնեմ, Խարախանեանի մասին այս յօդուածը կ'արժէ թարգմանել եւ հրատարակել¹⁹⁸:

Ներեցէք որ ազատութիւն առի այսքան մտերմօրէն գրելու. յարգանքի բարեններով

Ձերդ
Հ. Ս. ԵՐԵՄԵԱՆ

Հասցէս P. S. Eremian Villa Ararat Asoło (Treviso) Italia

ԺԵ.- ՎԵՍՊՈՒԵՐ¹⁹⁹

Թիֆլիս, 31 Մարտ 926

Մեծարելի՛

Բարեկամուհիդ իմ տիկին Զապէլ,

Թէեւ Ձեզմէ նամակ չեմ սպասեր, բայց երկու շաբաթ առաջ «Մարտակոչ»ի²⁰⁰ հասցեով դրկուած միայն 6 օրինակ «Երեւան»ը ստացայ: Շա՛տ շնորհակալութիւն: -

Մեծագոյն հաճոյքով կ'արդացի: -

Կը սպասեմ ուրիշ նո՛ր թիւերու: -

Եթէ ժամանակ եւ սիրտ կ'ունենաք՝ պատասխանեցէք ամիսներ առաջ Ձեզի գրածս նամակին: Գոնէ գրականութեան վերաբերեալ կէտերուն: -

¹⁹⁴ *Երեւան*, ֆրանսահայ եօթեայ, խորհրդահայ ուղղակի հովանաւորութեամբ: Լոյս տեսած է Փարիզի մէջ, 1925-30ին:

¹⁹⁵ Գէորգ Բաշինջաղեան (1857-1925), նկարիչ, հայ իրապաշտ բնանկարչութեան հիմնադիր:

¹⁹⁶ *Նոր փիւնիկ*, լիբանանահայ եօթեայ, Հ. Յ. Դաշնակցութեան պաշտօնաթերթ: Լոյս տեսած է Պէյրութի մէջ, 1925-26ին:

¹⁹⁷ Տե՛ս՝ յօդուածաշարքին առաջին մասը՝ Ատրուշան, «Ազգային դէմքեր. Գէորգ Բաշինջաղեան», *Նոր փիւնիկ*, 16 Յունուար 1926 (յաջորդ մասերը լոյս տեսած են 20 եւ 23 Յունուար 1926ին): Վերատպումին մէջ, հեղինակը ընդլայնած է Եսայեանին նուիրած տողերը (Հ. Սիմոն Երեմեան, *Ազգային դէմքեր*, իններորդ շարք, տպ. Ս. Ղազար, Վենետիկ, 1931, էջ 363-364):

¹⁹⁸ Յօդուածը լոյս տեսած չէ *Երեւանի* մէջ:

¹⁹⁹ ԳԱԹ, ԶԳՖ, թ. 40: Նամակը գրուած է դասական ուղղագրութեամբ:

²⁰⁰ *Մարտակոչ*, Ռուսաստանի սոցիալ դեմոկրատ բանտարական կուսակցութեան (բոլշեւիկ) Անդրկովկասեան երկրամասային կոմիտէի օրաթերթ: Լոյս տեսած է Թիֆլիս, 1923-27ին:

Շիրվանզադէն եկաւ²⁰¹: Խորհրդային իշխանութիւնն ու մեր (Հայարտունի)²⁰² գրական սեկցիան պատշաճ կերպով ընդունեցին զինքը: Կազմակերպեցինք պատուոյ երեկոյ եւ դասախօսութիւն²⁰³: Շուտով քէյֆ ալ կազմենք զուցէ: - Հարցուցի Ձեր մասին: Շուտով Երեւան կերթայ Շիրվանզադէ²⁰⁴:

Կը փորձեն աշխատակցիլ «Երեւան»ին երկու բանաստեղծութիւնով²⁰⁵: Վստահ եմ թէ վարձատրութեան սկզբունքը «Երեւան»ը ընդունած է: Եթէ ոչ, հակառակ պարագային ես բաժնեգինը *խսկոյն* կը փոխադրեմ:

Միայն թէ բարի եղէք հաղորդելու ինծի ժամանակին: - Եթէ բանաստեղծութիւններէս²⁰⁶ կապոց մը դրկեմ Համիկ Թումանեանի²⁰⁷ հասցէով՝ կը սպառէ՞ք: Գուցէ գրավաճառներ կան, որոնք սիրով յանձն կ'առնեն: Ի հարկէ որոշ տոկոսը կ'ըստանան: Ըստ Շիրվանզադէի, գրքի մեծ պահանջ կայ այդտեղ. մանաւանդ որ բարբառը հարազատ է: Ուղղագրութիւնը քիչ մը կը վախճամ միայն²⁰⁸: -

Ընդունեցէք իմ յատուկ յարգանքները:

Կարօտներով եւ ջերմագին զգացումներով՝

Ձեր բարեկամ

Մ. ՎԷՍՊԵՐ

Յ.Գ. - Չուբարին²⁰⁹ մասնաւոր բարեւներ ինէ:-

ՆՈՅՆ

²⁰¹ Շիրվանզադէ ճամբայ ելած է Փարիզէն դէպի Թիֆլիս 15 Փետրուար 1926ին: *Մարտակոչի* խմբագրատունը այցելած է 4 Մարտին («Զրոյց Շիրվանզադէի հետ», *Մարտակոչ*, 5 Մարտ 1926, էջ 2):

²⁰² Հայարտուն (Հայ Արուեստի Տուն), գրական-մշակութային կազմակերպութիւն: Թիֆլիսի մասնաճիւղը հիմնուած է Մարտ 1921ին եւ գործած՝ մինչեւ 1930ականի կէսերը:

²⁰³ Շիրվանզադէի նուիրումը գրական երեկոն տեղի ունեցած է 21 Մարտ 1926ին («Հայարտան գրական սեկցիան», *Մարտակոչ*, 25 Մարտ 1926):

²⁰⁴ Շիրվանզադէ Երեւան հասած է 4 Ապրիլ 1926ին («Շիրվանզադէ Երեւանի մէջ», *Երեւան*, 21 Ապրիլ 1926):

²⁰⁵ Տե՛ս՝ Վէսպէր, «Գազել երկրիս համար», *Երեւան*, 18 Ապրիլ 1926. Նոյն, «Արեւելապոէմ», *Երեւան*, 16 Մայիս 1926:

²⁰⁶ Վէսպէր, *Կայարաններ*, Ժ. Տ. Գ. Խ. Պոլիգր. բաժնի 4րդ տպ., Թիֆլիս, 1925: Տե՛ս՝ «Ստացած ենք», *Երեւան*, 25 Ապրիլ 1926, էջ 2: Գրախօսականը տե՛ս՝ Զապէլ Եսայեան, «Ուղեկիցներ», *Երեւան*, 30 Մայիս 1926:

²⁰⁷ Համիկ Թումանեան (1896-1938), հանրային գործիչ, թարգմանիչ, Յովհաննէս Թումանեանի երրորդ որդին: 1921-24ին ուսանած է Սորպոնի մէջ, այնուհետեւ վերադարձած Թիֆլիս: Գնդակահարուած է ստալինեան մաքրագործումներուն ընթացքին:

²⁰⁸ Վէսպէրի հատորը արեւմտահայերէն էր՝ 1922ի ուղղագրութեամբ:

²⁰⁹ Եղիա Չուբար (1898-1938), լրագրող, 1925-27ին՝ *Երեւանի* խմբագիր: Գնդակահարուած է ստալինեան մաքրագործումներուն ընթացքին:

Յարգելի տիկին
2. Եսայեան!

Վերջին քաղաքներն ենք պատում Ամերիկայում²¹¹: Մնացին Ֆրեզնո²¹², Ս[ան] Ֆրանսիսկո²¹³ եւ Լոս-Անջելես: Լոս-Անջելեսը որոշեց մի տուն շինել իր անունով 25.000 դալլերի, Ֆրեզնոն՝ 10.000 դալլերի: Մեր այստեղի գործերի մասին «Երեւանին» խոստացան գրել 2 ընկերներ, մէկը Լոս-Անջելեսից²¹⁴, միւսը՝ Ֆրեզնոյից²¹⁵: Հաւանականաբար մինչեւ օգոստ. 25-ը կլինենք Նիւ Եորքում²¹⁶ եւ սեպտ. 1-ին կմեկնենք դէպի Եւրոպա:

Խնդրեմ այս նամակը²¹⁷ Ձեր ձեռքով յանձնէք ընկեր Սիմոնիկին²¹⁸:

Բարեւներս ձեզ, Չուբարին, Թահմազեանին²¹⁹ եւ միւս ընկերներին:

Յարգանքներով՝ ԿԱՐԵՆ

²¹⁰ Նամակը կը կրէ 56 թիւը: Գրուած է դասական ուղղագրութեամբ, Ֆրեզնոյի The Californian Hotelի նամակաթուղթի վրայ:

²¹¹ Կ'ակնարկէ ՀՕԿի պատուիրակութեան, որուն մաս կը կազմէին Կ. Միքայէլեան, Գրիգոր Վարդանեան եւ բժ. Սպանդար Կամսարական: Առաջին երկուքը կը ներկայացնէին ՀՕԿի Կեդրոնական Վարչութիւնը, իսկ վերջինը՝ Պետական Հայ Կարմիր Խաչը:

²¹² «Ֆրեզնոյի հայ կեանքէն», *Հայաստանի կոչնակ*, 21 Օգոստոս 1926, էջ 1207-8:

²¹³ Յովսէփ Յ. Թորիկեան, «Սան Ֆրանսիսքոյի հայ կեանքէն», *Հայաստանի կոչնակ*, 23 Հոկտեմբեր 1926, էջ 1495-96:

²¹⁴ Տե՛ս՝ Թղթակից, «ՀՕԿի պատուիրակութիւնը Լոս-Անճելլոսի մէջ», *Երեւան*, 25 Օգոստոս 1926, էջ 2:

²¹⁵ *Երեւան* որեւէ թղթակցութիւն չէ հրատարակած պատուիրակութեան Ֆրեզնո այցելութեան մասին:

²¹⁶ 14 Սեպտեմբեր 1926ին, Համագաղութային Կեդրոնական Հանգանակիչ Մարմինը որոշեց ճաշկերոյթ մը տուած է Նիւ Եորքի մէջ (Ներկայ մը, «Ճաշկերոյթ ի պատիւ Հայաստանի պատուիրակութեան», *Հայաստանի կոչնակ*, 2 Հոկտեմբեր 1926, էջ 1400):

²¹⁷ Հաւանաբար կ'ակնարկէ նամակին կցուած այլ նամակի մը:

²¹⁸ Սիմոն (Սիմոնիկ) Փիրումեան (?), պետական-հանրային գործիչ: Խորհրդային Միութեան Ֆրանսայի դեսպանատան երկրորդ խորհրդականն էր եւ Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչը: Գնդակահարուած է ստալինեան մաքրագործումներուն ընթացքին:

²¹⁹ Գուրգէն Թահմազեան (1890-1936), հանրային գործիչ, ՀՕԿի ընդհանուր քարտուղար մինչեւ 1931: Աւելի ուշ, ներգաղթած է Խորհրդային Հայաստան:

Սիրելի տիկ. Ջաթել

Կ'իմանամ, որ դաշնակ «Դրօշակ»ը²²¹ սիրաշահող տողեր է նուիրեր Ջարենցին²²² եւ ինձի, տպելով մեզմէ այնպիսի բանաստեղծութիւններ, որոնք մեր ստեղծագործութեանց ամենատխտուր էջերն են եւ պիտի մնան²²³:

Ես միշտ զղջացեր եմ բանաստեղծ լինելուս համար, որովհետեւ մեր, յեղափոխական այս դարաշրջանին մէջ ամենացաւազին զիկզականերով առաջ ընթացողները բանաստեղծներն են. ապահովաբար ոչ ոք ենթակայ չէ այնքան փորձութիւնների որքան բանաստեղծը, որովհետեւ ոչինչ չկայ աւելի քմասէր, քան մարդու զգացմունքային աշխարհը, իսկ ճշմարիտ բանաստեղծը (իմ կարծիքով) զգացմունքներինն է:

Մենք տառապելով կը բարձրանանք եւ կը փնտռենք դուրսը եւ մեր մէջ նոր մարդուն՝ իր զգացմունքներով յաճախ ե՞տ կ'երթանք, երբեմն էլ կը խոտորի՞նք... հոգ չէ, բայց ինձ առանձնապէս կը մտահոգէ այն մարդ-կանց վարքագիծը, որոնք երկրի մէջ կատարուող իրաքանչիւր գեղեցիկ ճիգն ու ցաւագին սայթաքումը կը վերածեն ամենատխտուր կոպեկների: Շա՛հ: Ունեն երեւի:

«Ջարենցին հետ» բանաստեղծութիւնս լոյս պիտի տեսնէր տեղիս «Երիտ[ասարդ] Բոլշեւիկ»ի²²⁴ մէջ ընկ. Գիլու²²⁵ նախաբանով. իր հաւանած քերթումներէն մէկն է. յարմար տեսանք, որ տպուի «Երեւան»ի մէջ²²⁶: Գուցէ առիթ տայ ձեզի եւս արտայայտուիլ եւ պատասխանելու եւ ուշադրելու համար. ամէն դէպքին՝ Ձեր հայեցողութեան:

Տղաները ամէնքն ալ լաւ են:

Երեւանը՝ տո՛թ...

Ձերմ բարեւներս՝ Չուբարին, որն, աւաղ, ջրի պէս կուգայ, աւագի պէս կը մնայ...

Ձեր՝ Գ. ՄԱՀԱՐԻ

²²⁰ ԳԱԹ, ՅՓՖ, թիւ 56:

²²¹ *Դրօշակ*, Հ. Յ. Դաշնակցութեան պաշտօնաթերթ (1891-1914, 1925-33, 1969-96՝ Ազդակ շաբաթօրեակ-Դրօշակ անունով, 1999էն մինչեւ օրս):

²²² Եղիշէ Ջարենց (1897-1937), խորհրդահայ բանաստեղծ: Բանտին մէջ մեռած է ստալինեան մաքրագործումներուն ընթացքին:

²²³ *Դրօշակ* Մահարիէն կամ Ջարենցէն որեւէ բանաստեղծութիւն հրատարակած չէ:

²²⁴ *Երիտասարդ բայլշեւիկ* (1926-33), Հայաստանի լենինեան կուսակցութեան երիտասարդական միութեան կեդրոնական եւ Երեւանի կոմիտէներու ամսագիր:

²²⁵ Հայկ Գիլիքեւսեան (1886-1951), գրականագէտ, փիլիսոփայ:

²²⁶ Գուրգէն Մահարի, «Ջարենցի հետ», *Երեւան*, 17 Յուլիս 1927:

P.S. Իբրեւ նորոյթ պիտի հաղորդեմ, որ «ուղեկիցներ»ը կազմակերպուեցին. միութիւնը կը կրէ «Հայաստանի աշխատաւորական գրողների միութիւն» անունը²²⁷:

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ²²⁸
ՅՈՒԼԻԱ ՓՈՒՇՄԱՆԻՆ

25 Ապրիլ 1931

179, rue de Vaugirard
Paris (XVe)

Սիրելի Յուլիաս,

Կը պատրաստուէի քեզ գրելու երբ այս առաւօտ ստացայ ամուսնոյդ նկարահանողէի յայտագիրը²²⁹: Դժբաղդաբար միայն ցուցակը աչքէ անցնելով պիտի բաւականանամ եւ միակ լուսանկարը որ կայ catalogueին²³⁰ մէջ մտածել կուտայ ինձ որ Պարոն Փուշման²³¹, ինչպէս միշտ այս անգամ այ յաջողած է խել բազմախորհուրդ արեւելքի խոր գաղտնիքներէն մէկ քանին եւ կտաւին վրայ սեւեռել գոյներու այն աղու համանուագը որ իր հոգիին մէջ ունի: Կը մաղթեմ իրեն այն լայն եւ ամբողջական յաջողութիւնը որուն այնքան արժանի է եւ որը ամէն բանէ առաջ իրեն պիտի տայ բարոյական բաւականութիւն: Մեծ յոյս ունիմ նաեւ որ այդ ցուցահանդէսէն յետոյ կ'ընդունէ Քարիզ գալ եւ ի՞նչպէս արդէն այս տարի Քարիզ չի գաք երբ գաղութային ցուցահանդէսը դէպ ի Քարիզ կը քաշէ ամէն երկիրներէ մեծ բազմութիւններ²³²:

Մեծապէս կը յուսամ որ քու նամակդ այդպիսի լաւ լուր մը պիտի բերէ ինձ:

Նախորդ նամակովս մանրամասն գրեր էի իմ աշխատութեան ծրագիրներու վրայ: Միշտ կը շարունակեմ աշխատիլ եւ յոյս ունիմ որ հանգրուանէ

²²⁷ Հայաստանի Աշխատաւորական Գրողների Միութիւնը հիմնուած է Օգոստոս 1927ին «ձախ ուղեկիցներ» համարուող եւ խորհրդային կարգերուն համակրող գրողներու եւ գրաքննադատներու կողմէ: Նախագահը Դերենիկ Դեմիրճեանն էր, իսկ քարտուղարը՝ Ստեփան Զօրեան: Ապրիլ 1929ին միատրուած է Հայաստանի Պրոլետ Գրողների Ասոցիացիայի հետ, կազմելով Հայաստանի Խորհրդային Գրողների Ֆեդերացիան:

²²⁸ ԳԱԹ, ՅՓՖ, թ. 7:

²²⁹ Հաւանաբար կ'ակնարկէ 10 Ապրիլ 1931ին Նիւ Եորքի մէջ Փուշմանի ներկայացուցիչ Grand Central Art Galleriesի սարքած նկարահանողէսին («Ամերիկեան մամուլը կը գնահատէ Փուշմանի գործերը», *Հայաստանի կոչնակ*, 4 Ապրիլ 1931, էջ 439):

²³⁰ Ցուցակ (ֆրանսերէն):

²³¹ Յովսէփ Փուշման (1877-1966), ամերիկահայ համբաււոր նկարիչ:

²³² Փարիզի գաղութային ցուցահանդէսը (Exposition Coloniale) տեղի ունեցած է 6 Մայիս-15 Նոյեմբեր 1931ին:

հանգրուան պիտի հասնիմ նպատակիս: Դժուարություններ շատ կան: Բայց ի՞նչ մարդ կըլլայի եթէ դժուարություններու առջեւ կանգ առնէի եւ ո՞վ չունի կամ չէ՞ ունեցած դժուարություններ: Սօֆիս²³³ եւ Հրանդս²³⁴ լաւ են եւ առողջ: Սօֆին իր պաշտօնին վրայ է եւ Հրանդս ուսմունքը կը շարունակէ²³⁵: Երկու տարիէն կը յուսամ որ կը յաջողի դառնալ *ingénieur chimiste*²³⁶ եւ ես ալ շունչ կառնեմ: Ձեր զաւակները²³⁷ ի՞նչպէս են: Կը յուսամ որ հանգիստ են եւ գոհ իրենց գբադումներէն:

Սիրելի Յուլիաս, մի՛ մոռնար ինձ եւ անմիջապէս գրէ: Յիշէ՛ Սկիւտարի վարդաշատ պարտէզները եւ ծաղկեալ ու բուրումնաւէտ ճամբաները որոնց վրայէն անցած ենք յոյսերով եւ երազներով լեցուն: Այն Սկիւտարը որ կար չի կայ այլ եւս բայց միայն մեր յիշողութեան մէջ եւ երկուքով կա-րենալ յիշել պահպանել մեր կեանքի գեղեցկագոյն պահերը անքակտելի կապ մըն է: Միշտ երբ կը վերյիշեմ իմ պատանեկական տարիներս, կը յի-շեմ եւ քեզ, որովհետեւ այդ ժամանակներէն, բառին իսկական իմաստով, մնացած ենք ես ու դուն: Շատ սիրալիր եւ յարգալիր բարեւներ ձեր ամուսնոյն եւ զաւակներուն եւ շատ մը ջերմ համբոյրներ քեզ:

ԶԱՊԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆ

²³³ Սոֆի Եսայեան (1901-1976), գրադարանավար, Եսայեանի դուստրը:

²³⁴ Հրանդ Եսայեան (1910-1982), քիմիագէտ, Եսայեանի որդին:

²³⁵ Սոֆի Եսայեան կ'աշխատէր հարաւ-արեւմտեան Ֆրանսայի Օշ քաղաքին մէջ իբրեւ գրադարանավարուի, իսկ Հրանդ Եսայեան կ'ուսանէր Քիւրի տարրալուծարանին մէջ:

²³⁶ Քիմիական ճարտարագէտ (ֆրանսերէն):

²³⁷ Արսէն (1899-1990) եւ Արման Փուշման (1900-1999), վաճառականներ:

LETTERS ADDRESSED TO ZABEL ESSAYAN
BOTH KNOWN AND UNKNOWN
(1907-1908 AND 1922-1927)
(SUMMARY)

VARTAN MATIOSSIAN
varny1@yahoo.com

In 1972 Armand and Arsen Pushman, sons of the celebrated Armenian American painter Hovsep Pushman (1877-1966), donated his collection of letters to the Museum of Literature and Art “Yeghishe Charents” of Armenia. The donation was received by philologist Babken Chookaszian (1923-1997), then deputy director of the Matenadaran of Yerevan, who was visiting the United States. The collection included 129 letters addressed to various writers, artists, and public figures. Chookaszian, who published various samples of that collection in 1973, stated that the collection was numbered and paginated in alphabetical order, and that the last number was 240, but that the whereabouts of the remaining letters were unknown.

In 2016 the author found a folder at a private residence in New York containing copies of various letters from that collection addressed to Pushman, to his wife Hulia Shaljian-Pushman (1874-1966), and to her friend Zabel Essayan (1878-1943), the celebrated writer, which belong to the Pushman collection. This article presents a lengthy and detailed introduction and commentary and publishes the 17 letters written to Essayan (1878-1943), along with her letter to Hulia Pushman, with extensive footnotes. The publication includes the six letters to Essayan and her letter to H. Pushman already published by Chookaszian in the modified orthography of Soviet Armenia, which are reprinted in their original text with more detailed footnotes. The originals of two of the copies, written by Yervant Chavoushian (1865-1915) and Karen Mikaelian (1885-1941), do not appear to have been sent to Armenia, and it is likely that those two copies are an indication of the 111 letters of the Pushman collection whose current location is unknown.